

Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata

Atif Purivatra

Razumijevanje stava i politike Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata zahtijeva, barem u osnovnim crtama, upoznavanje razvoja toga pitanja u ranijem periodu. Nadalje, ovo pitanje zahtijeva kompleksno izučavanje. Ograničavajući se da u ovoj prilici razmatramo stav KPJ prema pitanju nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana, treba prethodno napomenuti da je ovaj problem obrađivan još u narodnooslobodilačkom ratu u radovima Veselina Masleše i Rodoljuba Čolakovića, na koje ćemo se još posebno osvrnuti.¹⁾ Problematika koja se odnosi na Muslimane obrađivana je u toku narodnooslobodilačkog rata, bilo samostalno, bilo u sklopu drugih problema, pa se tako dotiče i nacionalni aspekt.²⁾ Inače, o bosansko-hercego-

¹⁾ Veselin Masleša, *Muslimansko pitanje, Vojnopolitički pregled*, br. 7/1942; — Rodoljub Čolaković, *Naši Muslimani i narodnooslobodilačka borba*, izdanje: KPJ Oblasni komitet za istočnu Bosnu, 1943.

²⁾ Vid. Avdo Humo, *Položaj Muslimana danas*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 15—16; od istog pisca: *Izdajnici jedne mračne politike*, Isto, str. 169—173; zatim: *Federalna Bosna i Hercegovina*, Isto, str. 209—212 i *Bosna i Hercegovina u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, Nova Jugoslavija*, časopis za politička i društvena pitanja — u redakciji *Borbe* br. 3, od 1. aprila 1944, str. 11 i 12. — Takođe vidjeti: S. Filipović, *Muslimanima Bosne i Hercegovine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 61—63 i *Muslimani u Federativnoj Bosni i Hercegovini*, Isto, str. 212—215; *Bosna je našla svoj put* — razgovor saradnika *Nove Jugoslavije* s pukovnikom Sulejmanom Filipovićem, povjerenikom za šume i rude Nacionalnog Komiteta Oslobođenja Jugoslavije, *Nova Jugoslavija*, br. 6, od 15. maja 1944, str. 22—23; S. K. *Odlučan korak Muslimana Cazinske Krajine*, Arhiv KP BiH, tom I, knj. 1, str. 145—148; Rodoljub Čolaković, *Velika povelja naroda Bosne i Hercegovine*, Isto, str. 215—217; H. B., *Prva muslimanska brigada*, Isto, str. 43—48; M. Sudžuka, *Bosna i Hercegovina jučer i danas*, Isto, str. 83; M. S., *Članovi ZAVNOBiH-a u Cazinskoj krajini*, Isto, str. 293—295.

Teško je nabrojati i sve ostale napise i radove iz NOR-a koji se odnose na bosanskohercegovačke Muslimane. To je tim prije teže što se o Bosni i Hercegovini i njenoj istoriji ne može govoriti niti pisati, a da se ne uzmu u obzir Muslimani. Treba,

vackim Muslimanima, njihovom odnosu prema NOP-u, kao i o stavu KPJ prema pitanju nacionalnosti Muslimana postoji dosta obimna, raznovrsna ali, uglavnom, nesistematizovana građa od velike važnosti, koja sa naučnog stanovišta nije obrađivana. Tu su, u prvom redu, proglasi KPJ i njenih organa i organizacija, zatim jedinica NOV, grupa i funkcionera u NOB, te izvještaji i govori funkcionera KPJ, razni materijali vrhovnih i drugih organa vlasti u toku narodnooslobodilačkog rata, izvještaji jedinica NOV, ratni memoari, štampa i druge publikacije koje se odnose na problematiku narodnooslobodilačkog rata.

I

Razvitak nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini, kao što je poznato, počinje u drugoj polovini XIX vijeka. Kod Srba i Hrvata nacionalni pokret poprima ozbiljnije razmjere naročito poslije austro-ugarske okupacije. Kod Muslimana, međutim, nije bio isti intenzitet nacionalnog pokreta, već nešto sporiji. Za razliku od Srba i Hrvata, koji su se nacionalno razvijali u pravcu nacionalnih pokreta poprimajući ideologije već oblikovane u Srbiji i Hrvatskoj, Muslimani su se nacionalno razvijali posebnim putem, zadržavajući vlastitu posebnost i svoje etničke karakteristike. Stalna težnja srpske i hrvatske buržoazije da Muslimane uključi u svoje nacionalne pokrete nije dala očekivane rezultate. Muslimanske mase su i pod austro-ugarskom okupacijom, kao i kasnije, odbijale da se nacionalno identifikuju kao Srbi i Hrvati. To su činili jedino pojedinci, uglavnom, intelektualci. Osoben društveno-ekonomski, politički, socijalni, kulturni i obrazovni razvitak Muslimana omogućio im je da sačuvaju svoju etničku individualnost uprkos svim pritiscima i neravnopravnom tretmanu, naročito u staroj Jugoslaviji. Izraz te etničke individualnosti jesu — slično kao i kod bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata — posebna muslimanska kulturna, sportska, socijalna i druga društva, posebne političke partije, čitaonice, štampa, banke (kao izraz ujedinjenja muslimanskog kapitala) i druge organizacije i institucije. Svojim načinom života i običajima, mentalitetom, psihičkom konstitucijom, vaspitanjem, ishranom i drugim karakteristikama — pri čemu je veoma značajan uticaj imala reli-

također, pomenuti da su i u prilogima Osmana Karabegovića, dra Ivana Ribara, Hamdije Pozderca, Hajre Kapetanovića, Envera Redžića, Vladimira Nazora i Branku Bokana u knjizi *Bihaćka republika* (knj. prva, zbornik radova, 1965) razmatra više ili manje pitanje bosanskohercegovačkih Muslimana u toku NOR-a.

U poslijeratnom periodu bilo je riječi o stavu Partije prema nacionalnosti Muslimana, posebno u toku NOR-a, u nekoliko partijskih dokumenata (VI plenum CK SKBiH 1963, IV kongres SKBiH 1964, XVII sjednica CK SKBiH 1968) i više istupa partijskih funkcionera (drug Tito u više navrata, Cvijetin Mijatović — *Oslobođenje* od 17. maja 1966. i *Politika ekspres* 20. IV i 1. i 2. V 1968, te Uglješa Danilović — *Borba* 13. VII 1968) bilo je riječi o stavu Partije prema nacionalnosti Muslimana, posebno u toku NOR-a. O tome su nadalje posebno pisali: Džemal Bijedić, *Dosljednost u teoriji i u praksi — osobenosti međunacionalnih odnosa u BiH*, Odjek br. 9/1966; Avdo Humo, *Osnova ravnopravnosti je u podeli viška rada*, NIN od 20. III 1966; od istog pisca: *Muslimani u Jugoslaviji*, *Komunist* od 11. 12, 25. VII i 1. VIII 1968; Nikola Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja BiH u zajednici naroda Jugoslavije*, *Pregled*, br. 11-12/1966; Rodoljub Čolaković, *Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, *Komunist*, br. 4-5/1950; od istog pisca: *Borba KPJ za rješenje nacionalnog pitanja*, *Socijalizam*, br. 2/1959 i *Izabrani govori i članci*, *Svjetlost*, Sarajevo 1960, str. 71—74, 125—128 i 284—290; Atif Purivatra, *SKJ i nacionalno pitanje u BiH (1919—1946)*, *Pregled* 3/1968; od istog pisca, *Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom »opredjeljivanju« bosanskohercegovačkih Muslimana*, *Pregled* 10/1964. i *Nacionalnost i »opredjeljenje«*, *Odjek* br. 17/64.

gija, Muslimani su sačinjavali posebnu etničku cjelinu, kao što je to slučaj i sa bosanskim Srbima, odnosno bosanskim Hrvatima, kojima je religija također bila osnova za nacionalno diferenciranje.

Polazeći od ovako iskristalisanih odnosa, Komunistička partija Jugoslavije, nasuprot srpskoj i hrvatskoj buržoaziji i vladajućim krugovima u staroj Jugoslaviji, koji su negirali etničku osobenost bosanskohercegovačkih Muslimana, zauzela je stav po kome bosanskohercegovačkim Muslimanima treba priznati poseban etnički individualitet, koji egzistira uporedo, premda izmiješano, sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Komunistička partija je taj svoj stav iznosila permanentno još od 1938. godine, što, dakle, znači da je ovo pitanje ideološki bilo postavljeno i rasčišćeno na način da se odmah moglo djelotvorno provjeravati u praksi, odnosno revoluciji.³⁾

Etnički individualitet bosanskohercegovačkih Muslimana dobio je još puniju i vidniju potvrdu u toku NOR-a. O tome nije bilo nikakve sumnje u KPJ, odnosno u njenom rukovodstvu. Muslimani su u NOR-u ravnopravno tretirani sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno sa svim narodima u Jugoslaviji.

II

Jedan od značajnijih izvora za razmatranje stava KPJ prema bosanskohercegovačkim Muslimanima u toku narodnooslobodilačkog rata jesu govori i istupanja generalnog sekretara KPJ Josipa Broza — Tita. U izlaganjima i stavovima druga Tita jasno je izražen stav Partije o postojanju i priznavanju etničkog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana i tretiranju Muslimana kao ravnopravnog naroda sa ostalim narodima i narodnostima u našoj zemlji.

Već je na poznatom savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, između ostalog, konstatovano: »Propao je pokušaj ustaških bandita Pavelića i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljenja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemogući oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine (...) Srpski narod sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške bande Pavelića, i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više Muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobodilačke partizanske odrede.«⁴⁾

Ukazujući ko su sve saveznici okupatora, drug Tito je objašnjavajući zašto su se ujedinili četnički elementi Pećanca, Ljotića i Nedića sa vojnim četnicima Draže Mihailovića »baš u onom momentu kada je narodni ustanak u Bosni poprimio čvrst karakter zbližavanja **bosanskih naroda** (podvukao A. P.) bez obzira na vjersko i nacionalno obilježje«, između ostalog, rekao: »To je zato, što su svi ti elementi u Srbiji jedinstveni u pogledu svojih velikosrpskih hegemonističkih ciljeva. Na njihovoj zastavi nije bila ispisana parola 'borba protiv okupatora', 'smrt ugnjetaćima naše zemlje' itd., već parole 'smrt Muslimanima', 'smrt Hrvatima' itd. Oni su planuli hegemonističkim bijesom baš onda kada su naši partizanski odredi u Bosni ustali odlučno

³⁾ Detaljnije vid. A. Purivatra, *SKJ i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1919—1946)*, Pregled, Sarajevo, br. 3/1968.

⁴⁾ Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, »Kultura« Beograd, 1947, str. 22. Upor. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik NOR-a), Vojno-istorijski institut JNA, Beograd 1945, tom II, knj. 1, str. 72.

protiv zvjerskog progona i ugušivanja nedužnog muslimanskog i hrvatskog stanovništva od strane četnika.«⁵⁾

Za izdajnike Pavelića i Nedića i njihova zlodjela drug Tito je na jednom mjestu rekao da su oni »obične sluge i oružje okupatora, pomoću kojih on istrebljuje najbolje sinove naših naroda, pomoću kojih on postepeno istrebljuje braću Hrvate, Srbe, Muslimane. (...) Okupatori su u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini uspjeli da zavade Srbe, Hrvate i Muslimane. Uspjeli su nahuškati jedan dio Muslimana i Hrvata protiv Srba. Uspjeli su raspiriti nacionalnu mržnju koja je prouzrokovala pravu pustoš na Kordunu i Lici, u Bosni i Hercegovini.«⁶⁾

U poznatom članku »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« (»Proleter«, decembar 1942) Josip Broz — Tito naglašava povezanost narodnooslobodilačke borbe sa nacionalnim oslobođenjem. Ističući borbu svih naših naroda za nacionalno oslobođenje, drug Tito izričito spominje Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce i Muslimane. Narodnooslobodilačka borba, veli drug Tito, bila bi »samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opće-jugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd. Kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije«. Pobjede nad okupatorom i domaćim slugama ne bi se mogle postići bez narodnog jedinstva i »ako u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani«. Osvrćući se na stavove i težnje okupatora i domaćih izdajnika u vezi sa borbom za nacionalno oslobođenje, drug Tito podsjeća na strepnje Makedonaca, Arnauta, Hrvata, Muslimana i drugih koji se pitaju šta će biti sa njima ako se povrati staro i naplašava da »srpski narod ne želi da se povrati ono staro, kao što ne žele ni Hrvati, ni Makedonci, ni Slovenci, ni Crnogorci, ni Muslimani.«⁷⁾

U objašnjavanju značaja odluka AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i stvaranja federativne državne zajednice drug Tito je ukazao da »postoji jedan dio Hrvata, Srba, Slovenaca, Muslimana, Crnogoraca, Arnauta itd., koji otvoreno služe okupatoru«. Osuđujući sve one koji služe okupatoru i koji su još uvijek pasivni prema narodnooslobodilačkom pokretu, drug Tito je izjavio: »Dati sve od sebe u ovoj teškoj i krvavoj borbi u historiji naših naroda, to je dužnost svakog čestitog Srbina, Hrvata, Slovenca, Muslimana, Crnogorca, Makedonca i drugih.«⁸⁾

U članku »Borba naroda porobljene Jugoslavije«, govoreći o politici okupatora na uništenju naših naroda i aktivnosti domaćih izdajnika na tom planu, drug Tito iznosi svoj razgovor sa Dražom Mihailovićem o nacionalnom pitanju. Tada je (august 1941) Draža izjavio nedvosmisleno da »Hrvati, Muslimani i svi ostali moraju biti najstrože kažnjeni i poslije izvjesne odmazde potpuno potčinjeni Srbima (...) jer su svi Hrvati krivi za ustaške zločine, svi su ustaše i izdajice, koji su prodali Jugoslaviju Nijemcima«. U vezi s tim drug Tito u članku ukazuje da su ustaše »pod rukovodstvom Nijemaca, ubi-

⁵⁾ Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 52.

⁶⁾ Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 53 i 67.

⁷⁾ Isto, str. 137—138.

⁸⁾ Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, str. 189—190.

jali stotine hiljada Srba, četnici Draže Mihailovića, pod rukovodstvom Talijana i Nijemaca, ubijali su desetine hiljada Muslimana i Hrvata. (...) Kada su naše srpske jedinice stigle u Istočnu Bosnu, na dnu bistre Drine njihale su se hiljade lješeva nedužnih žena, djece i staraca Muslimana. U Bosni i Hercegovini, a naročito u Krajini, našli smo velike prirodne ponore pune lješeva poklanih Srba — žena, djece i staraca. Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi Muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vođstvom Nijemaca vrše zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića.⁹⁾

U proljeće 1944. godine na pitanje stranih novinara koliki je procenat Srba, Hrvata i drugih naroda u Narodnooslobodilačkoj vojsci drug Tito je odgovorio: »Po narodnostima Narodnooslobodilačka vojska je sastavljena od 44% Srba, 30% Hrvata, 10% Slovenaca, 4% Crnogoraca, 2 1/2% Muslimana, dok ostale narodnosti, ubrajajući tu i Talijane, sačinjavaju 6%«. Za narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini drug Tito je istakao da je formiran u samom početku borbe i da se sastojao »u velikoj mjeri od Srba, zatim od Hrvata, Muslimana i drugih«. ¹⁰⁾

Ukazujući stalno na etničku individualnost Muslimana i njihovu ravnopravnost sa ostalim našim narodima, drug Tito nije propustio da prilikom proslave praznika Pobjede 9. maja 1945. godine obraćajući se narodima Jugoslavije preko beogradskog radija posebno spomene i Muslimane, pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. ¹¹⁾

Navedene izjave i stavovi generalnog sekretara KPJ o bosanskohercegovačkim Muslimanima toliko su precizni i jasni da je suvišan bilo kakav komentar. Kada god on govori o našim narodima i spominje Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce gotovo uvijek, takođe, spominje i Muslimane izražavajući na taj način njihov ravnopravan tretman sa ostalim našim narodima. Prema tome, kod druga Tita nikada nije dolazila u pitanje etnička individualnost bosansko-hercegovačkih Muslimana. Naprotiv, isticanje zajedničke borbe i zajedničkog interesa Muslimana sa drugim narodima i narodnostima uz uvažavanje etničke posebnosti Muslimana, našlo je uvijek mjesta u Titovim istupima.

III

U obimnoj dokumentaciji iz narodnooslobodilačkog rata vrlo često se raspravlja ili govori o Muslimanima, koji se uvijek ravnopravno tretiraju sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno i sa ostalim narodima u Jugoslaviji. Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na dokumentaciju od značaja za nacionalno pitanje izostavljajući podatke i ostalu građu o učešću Muslimana u narodnooslobodilačkom pokretu u širem smislu, njihovom stradanju u toku rata, učešću u neprijateljskim redovima, o okupatoru i njihovim slugama u našoj zemlji, političkim strujanjima među Muslimanima itd., što sve zaslužuje posebnu i detaljniju obradu.

⁹⁾ Isto, str. 209 i 230.

¹⁰⁾ Isto, str. 194 i 197.

¹¹⁾ Isto, str. 286.

Realizujući liniju i politički stav KPJ, najviši partijski forumi su se do-
sljedno u toku rata odnosili u priznavanju etničkog individualiteta Muslima-
na, kojima se uvijek daje analogan i ravnopravan tretman, kao i svim nardo-
dima i narodnostima u našoj zemlji.

U ovom pravcu je usmjeren i proglas Komunističke partije Jugoslavije
»Narodima Jugoslavije« povodom dvadeset i četvrte godišnjice oktobarske
revolucije (7. novembra 1941). Tu se, pored posebnih poglavlja posvećenih
srpskom, hrvatskom, slovenačkom, crnogorskom i makedonskom narodu, ta-
kođe, posvećuje posebno poglavlje Muslimanima sa naslovom »Braćo Musli-
mani Jugoslavije«. Muslimanima se poručuje da ostvare »bratski borbeni
savez sa Srbima i ostalim narodima Jugoslavije u borbi za slobodu i nezavis-
nost, u borbi za zajedničku i vašu bolju budućnost«.¹²⁾

U proglasu Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije (januar 1942) narodi-
ma Bosne i Hercegovine nalazi se podnaslov »Bosanci! Srbi, Muslimani i Hr-
vati«. U tekstu se navodi nastojanje okupatora i domaćih slugu »da zavede
bosanske narode (podvukao A. P.) Srbe, Muslimane i Hrvate«.¹³⁾

U zajedničkom proglasu Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinskog komiteta
KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog štaba NOPO
za Bosnu i Hercegovinu narodima Bosne i Hercegovine od januara 1942.
godine, takođe se podrazumijeva etnički individualitet bosanskohercegovač-
kih Muslimana. Oni se ravnopravno tretiraju sa Srbima i Hrvatima, pa se
pozivaju Hrvati i Muslimani riječima: »Dignite se na ustanak ako hoćete da
spasete svoje domove, svoje porodice **svoj nacionalni opstanak**« (podvukao
A. P.).¹⁴⁾ Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije, takođe u januaru 1942. godine,
uputio je proglas n a r o d i m a Bosne i Hercegovine — Srbima, Muslimanima
i Hrvatima. Pored ostalog, navodi se da okupatoru i domaćim izdajnicima
neće uspjeti »da zavede bosanske narode Srbe, Muslimane i Hrvate«.¹⁵⁾

Izvršni odbor AVNOJ-a u proglasu »Narodima Jugoslavije« povodom IV
neprijateljske ofanzive (9. II 1943) posebno se obraća svim našim narodima
Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i Muslimanima
da nastave oštru borbu za svoj opstanak i slobodu.¹⁶⁾

Centralni komitet KPJ i kasnije vodi računa o etničkoj posebnosti Mu-
slimana. To se, između ostalog, vidi i iz njegovog proglasa »Narodima Jugo-
slavije« povodom 1. maja 1944. godine. Tu se u posebnom poglavlju »Narodi-
ma Jugoslavije« apostrofiraju Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci
i Muslimani.¹⁷⁾

Iz navedenih tekstova koji su upućeni svim jugoslovenskim narodima i
narodnostima — za razliku od tekstova upućenih narodima Bosne i Hercego-
vine — etnički pojam Muslimana nije teritorijalno ograničen samo na Bosnu
i Hercegovinu. Pojam Musliman nalazi isto mjesto uporedo sa drugim našim
narodima, razlikujući na taj način Muslimane etnički od ostalih naših naroda:
Srba, Hrvata itd. i, razumije se, vjerski od Turaka i Albanesa.

Kao što čini Centralni komitet KPJ u odnosu na Muslimane, tako isto
čini i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ali još više naglašeno,

¹²⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, Beograd 1949, str. 137.

¹³⁾ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, str. 229—230.

¹⁴⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, str. 7—10.

¹⁵⁾ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 113, 225—230.

¹⁶⁾ *Bihaćka republika, Zbornik dokumenata*, knj. II, Bihać 1965, str. 278—282.

¹⁷⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu:
AIRP Sarajevo), Kataloški br. 2953.

što je i razumljivo s obzirom na izrazitu aktuelnost tog pitanja u Bosni i Hercegovini. Tako, na primjer, Pokrajinski komitet KPJ za BiH u proglasu narodima Bosne i Hercegovine od 1. aprila 1941. godine, pored obraćanja srpskom i hrvatskom narodu, posebno poglavlje posvećuje Muslimanima ukazujući im da bolji položaj mogu »izvojevati samo u bratskoj zajednici sa srpskim i hrvatskim radnim narodom, kao i ostalim narodima Jugoslavije, te da se od strahota rata mogu spasiti i mir sačuvati samo »u savezu sa SSSR-om, u kome žive u bratstvu i ljubavi muslimanski narodi sa ostalim narodima«. ¹⁸⁾

Nešto kasnije, u junu 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu obraća se posebno Srbima, Muslimanima i Hrvatima i Jevrejima pozivajući ih da stvore bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora, a za bolju i sretniju budućnost. ¹⁹⁾ Isto tako, Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu upućuje Proglas od jula 1941. godine nacionalno diferencirajući Muslimane i Srbe ujedno ukazujući na neophodnost sloge Hrvata, Srba i Muslimana protiv okupatora i njegovih slugu. ²⁰⁾

U Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH stanovništvu Bosne i Hercegovine, od septembra 1941. godine, pored ostalih poglavlja, posvećena su i posebna Hrvatima i Muslimanima. U poglavlju namijenjenom Muslimanima navodi se da su oni počeli da prilaze narodnooslobodilačkoj vojsci, pa se izričito navode »čitava sela, kao što su Husine kraj Tuzle, sela na Romaniji, Istočnoj Bosni, oko Maglaja i Doboja«. Na Muslimane se apeluje da »svoje živote, svoju imovinu i zajednicu« mogu spasiti samo u zajedničkoj borbi sa srpskim i hrvatskim narodom. ²¹⁾ Istovremeno (septembra 1941) u jednom drugom proglasu Pokrajinski komitet KPJ za BiH obraća se narodu Bosne i Hercegovine i pripadnicima domobranskih jedinica ističući da su Muslimani i Hrvati već uvidjeli da Narodnooslobodilačka vojska »vodi odlučnu i ogorčenu borbu za nacionalno oslobođenje Bosne i Hercegovine«, te da je sastavljena »od Muslimana, Srba i Hrvata«. Naglašava se da su se Muslimani u čisto muslimanskim krajevima oko Bihaća priključili narodnooslobodilačkoj vojsci Bosanske krajine, te da i ostali Muslimani treba da se što prije priključe »narodno-oslobodilačkoj vojsci Bosanaca i Hercegovaca«, da je pomažu, »jer ona donosi oslobođenje za sve Muslimane, Hrvate i Srbe«. ²²⁾ Sličnog sadržaja je i proglas »Muslimanima i rodoljubima Bosne i Hercegovine« koji je izdao Štab NOP odreda Bosne i Hercegovine takođe u septembru 1941. godine. ²³⁾

Poštovanje etničke posebnosti Muslimana od partijskog rukovodstva naročito je naglašeno u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od novembra 1941: »Svim poštenim i rodoljubivim Muslimanima Bosne i Hercegovine«. U njemu su karakteristični podnaslovi, i to: »Braćo Muslimani«, »Muslimanke — majke, žene i sestre«, i osobito »**Muslimani komunisti**« (podvukao A. P.). Tu se ističe da »Komunistička partija Jugoslavije u kojoj se nalaze ujedinjeni bratskom slogom i Srbi i Muslimani i Hrvati poziva Muslimane da se priključe narodnooslobodilačkim partizanskim odredima, u kojima se već bore

¹⁸⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, Sarajevo, 1952, str. 7—8.

¹⁹⁾ Isto, str. 10—12.

²⁰⁾ Isto, str. 14—16.

²¹⁾ Isto, str. 88—90.

²²⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 174, str. 389.

²³⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. 82, str. 194.

rame uz rame sa svojom srpskom braćom mnogi čestiti Muslimani«. Komunisti Muslimani se pozivaju da napregnu sve svoje snage »da od muslimanskih izroda, koji su se prodali fašističkim okupatorima, odvoje čestiti i slobodoljubivi muslimanski svijet, kako bi svi zajedno i Srbi i Muslimani i Hrvati izvojevali slobodu napaćenoj Bosni i Hercegovini i osigurali joj srećniju budućnost«. ²⁴⁾

Treba obratiti pažnju na dio Proglasa koji se odnosi na komuniste Muslimane. Ovdje je — kao uostalom i u drugim dokumentima — očito da se Muslimani smatraju etničkom kategorijom, jer bi bilo nonsens da su komunisti — Muslimani bili uzeti kao vjerska kategorija. Javljala su se, istina, i izdvojena shvatanja — prema kojima Muslimani »nisu etnička grupa niti nacija«, nego su »vjerska grupa« (V. Masleša), ²⁵⁾ ali je ta shvatanja teško usaglasiti sa partijskom linijom koja je bila dovoljno čvrsto fiksirana.

IV.

SKOJ i omladinske organizacije, podržavajući i sprovodeći političku liniju CK KPJ, nisu se ničim razlikovale u stavu prema nacionalnom pitanju Muslimana.

Za problematiku koja nas interesuje značajan je članak objavljen u »Biltenu« Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od 18. decembra 1941. godine pod naslovom »Stvorimo Bosansko-hercegovački narodno-oslobodilački omladinski savez«. U njemu se ističe da se u partizanskim jedinicama bore zajednički Srbi, Muslimani i Hrvati, kao i mladi ljudi bez obzira na vjeru i narodnost stvarajući bratstvo srpske, muslimanske i hrvatske omladine u Bosni i Hercegovini. Osobito se naglašava da »ne smije biti ni jednog poštenog omladinca, bio on Hrvat, Musliman ili Srbin, a da bratski ne pruži ruku svom bratu omladincu u zajedničkoj borbi protiv najzakletijeg neprijatelja omladine i slobodnog života naroda«. ²⁶⁾

Neposredno poslije toga u direktivnom pismu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH od januara 1942. godine svim rukovodstvima SKOJ-a u BiH o radu SKOJ-a ukazuje se na politiku okupatora i njegovih slugu koji vrše »pljačku i ubijanje nevine hrvatske i muslimanske sirotinje«, protiv kojih treba mobilisati sve omladinske snage. Zbog toga »treba odmah da pređemo na stvaranje skojevskih organizacija među muslimanskom i hrvatskom omladinom u selima gdje je takav rad bio vrlo slab.« ²⁷⁾

Kasnije, u februaru 1942. godine, Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH, obraćajući se omladini Bosne i Hercegovine poslije apela upućenog svoj omladini, posvećuje posebno poglavlje srpskoj, a zatim hrvatskoj i muslimanskoj omladini pozivajući, naročito hrvatsku i muslimansku omladinu Bosne i Hercegovine da »listom ustanu protiv morskog okupatora, protiv njegovih slugu — ustaša. Samo u tome leži zaloga bolje budućnosti Hrvata i Muslimana«. ²⁸⁾ Povodom odluke da na području Bosne i Hercegovine stvori omladinske čete, Glavni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske za BiH je u zajednici sa Pokrajinskim komitetom SKOJ-a za

²⁴⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 130—135.

²⁵⁾ Veselin Masleša, *Dela II*, Sarajevo 1954. (rad *Muslimansko pitanje*), str. 152—3.

²⁶⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 145—146.

²⁷⁾ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, Beograd, 1953, str. 497—498.

²⁸⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, str. 66—67.

BiH (februara 1942) uputio proglas mladoj generaciji Bosne i Hercegovine. Podvlače se zadaci omladinskih četa koje, pored ostalog, treba da budu »primjer bratstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana u svetom ratu protiv okupatora i svih narodnih izdajnika, ustaša, nedićevaca, ljotičevaca i prodanih četničkih bandi i 'vojvoda'«, pa se pozivaju mladi Srbi, Hrvati i Muslimani da stupaju u redove narodnooslobodilačke vojske.²⁹⁾ U vezi s tim u izvještaju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH upućenog 24. februara 1942. godine Centralnom komitetu SKOJ-a, između ostalog, stoji: »Još se svi omladinci nisu mobilisali u narodnooslobodilačkoj borbi. To naročito važi za mlade Hrvate i Muslimane, za koje se to najhitnije postavilo. Takođe ima vrlo mnogo da se radi na postignuću oružanog bratstva omladine Bosne i Hercegovine.«³⁰⁾ To je, po svemu sudeći, bio razlog da Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH u februaru 1942. godine uputi proglas omladini Bosne i Hercegovine za učesće u narodnooslobodilačkoj borbi, u kome se muslimanska i hrvatska omladina poziva da masovno učestvuje u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, jer da u tome leži zalag bolje budućnosti i Hrvata i Muslimana. Na taj način muslimanska i hrvatska omladina će steći pravo »da sutra govori u ime svoga naroda.«³¹⁾

Radeći na stvaranju oružanog bratstva srpske, hrvatske i muslimanske omladine u Bosni i Hercegovini, Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH ponovo je uputio proglas omladini Bosne i Hercegovine 12. marta 1942. godine. Pored poziva mladim radnicima, seljacima, đacima, mladim ljudima i djevojkama Bosne i Hercegovine, Proglas se posebno obraća srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj omladini, pa srpskoj omladini, mladim Hrvatima i Muslimanima, te na kraju mladim komunistima pozivajući ih sve da stvaraju borbeni savez mlade generacije Bosne i Hercegovine i »oružano bratstvo srpske, hrvatske i muslimanske omladine u borbi protiv fašizma.«³²⁾ Sličnog je sadržaja i instrukcija Centralnog komiteta SKOJ-a od početka marta 1942. godine o zadacima i načinu rada SKOJ-a u partizanskim jedinicama. Tu se, pored ostalog, ističe da treba učvršćivati jedinstvo naših naroda i »oštro istupiti protiv raspirivanja nacionalne mržnje i protiv pokolja koji se vrše nad Muslimanima i Hrvatima od strane velikosrpske gospode, i nad Srbima koji se vrše od strane ustaša.«³³⁾

Uzevši hronološki, uslijedili su zatim proglasi pojedinih oblasnih i okružnih komiteta SKOJ-a omladini Bosne i Hercegovine ili svojih krajeva. Tako, na primjer, Okružni komitet SKOJ-a za Jajce, Mrkonjić, Ključ, Glamoč i Kupres u augustu 1942. godine izdaje proglas omladini sa posebnim poglavljima: »Srpska omladino Jajca, Mrkonjića, Ključa, Glamoča i Kupresa!«, »Mlada braćo Srbi!«, »Muslimanska omladino!«, »Mladi Muslimani!«, »Hrvatska omladino!«, i »Omladino naših krajeva!«. Okružni komitet SKOJ-a poziva muslimansku omladinu da zbije svoje redove, stupi »u front bratstva srpske, hrvatske i muslimanske omladine« i da priđu svi u Narodnooslobodilački savez omladine naglašavajući da se u partizanskoj vojsci pored Srba i Hrvata bori veliki dio muslimanskih mladih rodoljuba«, te da »spas za muslimansku omladinu jeste oružana borba skupa sa svojom mladom braćom Srbima i

²⁹⁾ Isto, str. 68—69. Za ovaj proglas u *Dokumentima istorije omladinskog pokreta Jugoslavije* stoji da je izdat u martu 1942. godine (tom I, knj. 2, str. 521).

³⁰⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, str. 59.

³¹⁾ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str. 501.

³²⁾ Isto, str. 507—511.

³³⁾ Isto, str. 277.

Hrvatima».³⁴⁾ Nešto kasnije, 17. septembra 1942. godine, Oblasni komitet SKOJ-a za Bosansku krajinu uputio je proglas omladini Bosanske krajine ukazujući da je režim stare Jugoslavije »mlade Krajiške — Srbe, Hrvate i Muslimane — trovao vjerskom mržnjom«, a da su »četnici i ustaše pobili hiljade mladića i djevojaka — Srba, Hrvata i Muslimana — u namjeri da nas zavade, da nas natjeraju da se međusobno uništavamo«. Zato se apeluje: »U borbu, srpska, hrvatska i muslimanska omladino, da pod zastavom narodno-oslobodilačke borbe odužimo sveti dug našem narodu, da iskušemo oružano bratstvo u borbi protiv zajedničkog neprijatelja koji nas je htio uništiti.«³⁵⁾

U rezoluciji Prve oblasne konferencije SKOJ-a za Bosansku krajinu od 10. novembra 1942. godine, pored ostalog, konstatuje se da su poslednji veliki uspjesi Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Krajini postignuti zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije i njenoj politici »bratstva i jedinstva svih Srba, Hrvata i Muslimana i drugih narodnosti u borbi za slobodu i čast naše domovine, protiv krvavih okupatora i njihovih slugu«. Zatim se navodi da je glavni nedostatak dotadašnjeg rada u tome »što je još veliki dio i srpske, a naročito hrvatske i muslimanske omladine, ostao van našeg uticaja.«³⁶⁾

Povodom 25. godišnjice oktobarske revolucije, Centralni komitet SKOJ-a uputio je 7. novembra 1942. godine proglas »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije«. U njemu se, pored ostalog, navodi da su u prvim redovima narodnooslobodilačke vojske »najbolji među mladim Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Muslimanima i Makedoncima.«³⁷⁾

Prvi antifašistički kongres omladine Jugoslavije (Bihać, 29. decembra 1942) uputio je proglas omladini svih naroda Jugoslavije. U podnaslovu »Mladi Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Muslimani i Crnogorci« ističe se da je borbena bratstva omladine i njeno antifašističko jedinstvo bilo i ostalo jedini zalag pobjede, te da treba stvarati, izgrađivati i širiti moćnu organizaciju mladih rodoljuba naše domovine — Ujedinjeni antifašistički omladinski savez kao najubojitije oružje za konačnu pobjedu.³⁸⁾

Učvršćivanje bratstva i jedinstva među narodima i narodnostima naše zemlje isticano je na Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije. U saopštenju Sekretarijata Zemaljskog odbora USAOJ-a o Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije, pored ostalog, se navodi: »Do juče sputavani i zaostali, danas mladi komandiri, komandanti, heroji rada u pozadini; do juče u otrovnoj mržnji, danas u bratskom zagrljaju sedeli su Srbi i Hrvati, Slovenci i Crnogorci, Makedonci, Muslimani i drugi — to je bilo novo mlado pokoljenje, pokoljenje koje više voli smrt nego ropstvo, pokoljenje svjesno i jedinstveno...«³⁹⁾ Kao karakterističan primjer u odnosu na bratstvo, Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, može poslužiti na Kongresu spominjani zahtjev jedne kozarske čete narodnooslobodilačke vojske koja je »uputila protest štabu odreda što od deset Muslimana dobrovoljaca iz Prijedora nijedan nije bio raspoređen kod njih.«⁴⁰⁾

³⁴⁾ Arhiv SRBiH, tom III, knj. 2, str. 230—233.

³⁵⁾ Isto, str. 244—247.

³⁶⁾ *Dokumenti istorije radničkog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str. 544 i 547.

³⁷⁾ Isto, str. 308.

³⁸⁾ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, I i II kongres USAOJ-a, Beograd 1953, str. 64.

³⁹⁾ *Bihaćka republika*, knj. II, str. 322.

⁴⁰⁾ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, I i II kongres USAOJ-a, str. 89.

I u daljem toku ustanka omladinska rukovodstva strogo uvažavaju nacionalnu posebnost i ravnopravnost sva tri bosansko-hercegovačka naroda. To je evidentno iz svih proglašenja. Tako, na primjer, proglas Oblasnog odbora USAOJ-a Bosanske krajine (septembar 1943) »Mladim antifašistima, omladini Bosanske krajine i Centralne Bosne« nacionalne osobenosti ovaj put ističe pozivom »Mladim Srbima, Hrvatima i Muslimanima.«⁴¹⁾

U proglasu »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije« (novembar 1943) Centralni komitet SKOJ-a donosi posebno poglavlje »Mladi ljudi i djevojke naše domovine! Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani«. Naglašava se da se omladina bori i gine za stvaranje nove demokratske države zajednice Južnih Slovena u kojoj će »svi narodi biti slobodni i ravnopravni.«⁴²⁾

Navedeni primjeri pokazuju da je rukovodstvo SKOJ-a, posebno u Bosni i Hercegovini, vodilo potrebni obzir o nacionalnoj individualnosti i ravnopravnosti naših naroda, kako u početku ustanka, tako i kasnije.

U našem razmatranju je naročito značajno uputstvo Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu svim oblasnim komitetima SKOJ-a (31. marta 1944) povodom organizovanja omladine. Razrađujući taj problem, između ostalog, ističe se da je veoma važno pitanje okupljanja muslimanske omladine u jedinstveni omladinski pokret. Karakterističan je pasus koji glasi: »Računajući na **specifičnost na razvoju Muslimana** i diferencijacije koja se kod njih počela vršiti, mi moramo radi što bržeg i lakšeg okupljanja i osvještavanja te omladine **stvarati muslimanske omladinske organizacije, koje će u svom nazivu nositi izvjesno muslimansko obilježje**. Samo tu moramo obratiti posebnu pažnju da se ne stvori posebno pokret muslimanske omladine, nego da to bude organizaciona forma Ujedinjenog saveza za okupljanje muslimanske omladine i njenog privođenja narodnooslobodilačkoj borbi. Konkretno: **Treba stvarati 'Organizaciju muslimanske antifašističke omladine'** i to samo u pojedinim srezovima, odnosno dijelovima srezova, ili nekih krajeva, gdje je tu omladinu veoma teško okupiti. **Tu treba sazvati posebne omladinske muslimanske konferencije i na njima izabrati odbore od Muslimana**, a predstavnici tih odbora obavezno ulaze u okružne odbore USAOJ-a (podvukao A. P.).« U uputstvu se precizira u kojim sve krajevima Bosne i Hercegovine treba stvarati ovakve muslimanske omladinske organizacije. Utvrđujući način izbora delegata za Drugi kongres USAOJ-a, naglašava se da bi bilo dobro »da dođu delegati iz gradova: Sarajeva, Banja Luke, Mostara, Tuzle, Bos. Novog, Gradiške, Prijedora itd.« i da bi bilo zgodno da »iz svakog grada dođe po jedan Srbin, jedan Hrvat i jedan Musliman.«⁴³⁾

Iz istog vremena datiran je i proglas Oblasnog odbora USAOJ-a za Hercegovinu (mart 1944), u kome su izdvojeni podnaslovi »Srpska omladina«, »Mladi drugovi Hrvati« i »Mladi Muslimani i Muslimanke«. Muslimanskoj omladini se ističe primjer herojstva muslimanskih omladinaca (Mustafe Zubčevića, Salke Šestića i dr.) i ukazuje na put kojim muslimanska omladina treba da krene »u bratsku borbenu zajednicu sa srpskom i hrvatskom omladinom.«⁴⁴⁾ Okružni odbor USAOJ-a u Sarajevu u proglasu »Omladini sarajev-

⁴¹⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1747.

⁴²⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2051.

⁴³⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2810.

⁴⁴⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2817.

skog okruga« (juli 1944) posvećuje, takođe, posebno poglavlje sa naslovom »Omladino srpska, hrvatska i muslimanska.«⁴⁵⁾

U obimnoj dokumentaciji s ovog područja spominjemo da u proglasu omladini Jugoslavije Drugi kongres antifašističke omladine (4. maja 1944) donosi posebno poglavlje sa naslovom »Mladi Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i Muslimani«. U proglasu se navodi da su se u USAOJ-u »ujedinile sve pozitivne i rodoljubive mlade snage: sokoli i mladi komunisti kršćanski socijalisti u Sloveniji, križari iz Hrvatske, HSS-ovci i rodoljubivi Muslimani, Crnogorci i Slovenci, mladi sinovi Makedonije, Bosne, Mladi naraštaj Srbije i Hrvatske, radnici, seljaci i đaci.«⁴⁶⁾

V

Pošto je na savjetovanju KPJ u maju 1941. godine konstatovano da okupator i domaći izdajnici u Bosni raspiruju nacionalnu mržnju između Srba, Hrvata i Muslimana, suzbijanje sijanjanja nacionalne mržnje i borba za bratstvo i jedinstvo svih naroda bio je najvažniji zadatak komunisti.⁴⁷⁾ U tom smislu je osvjetljavanje ustaške i četničke politike i njihovih namjera da raspiruju šovinističke strasti počelo prvih dana ustanka u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Isto tako borba za bratstvo i jedinstvo Hrvata, Muslimana i Srba u Bosni i Hercegovini bila je, a i ostala, jedan od glavnih, stalnih zadataka KPJ i jedan od uslova uspješne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na tom zadatku korišteni su veoma različiti oblici političkog rada i djelovanja kao što su: usmeno obavještavanje i lična agitacija, razni sastanci i konferencije, pisanje članaka, letaka i proglašenja kako od pojedinaca, tako i od raznih organa KPJ i rukovodstava Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁴⁸⁾

Rukovodstva i organizacije KPJ, kao i sva druga tijela i jedinice Narodnooslobodilačke vojske stalno su upozoravali i Hrvate i Muslimane i Srbe da treba strogo razlikovati zločine i prestupe pojedinih izdajnika iz redova sva tri naroda u Bosni i Hercegovini od narodnih cjelina Hrvata, Muslimana i

⁴⁵⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 3449.

⁴⁶⁾ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, I i II kongres USAOJ-a, str. 180.

⁴⁷⁾ Isto, tom I, knj. II, str. 18.

⁴⁸⁾ Po pitanju četničkog raspirivanja nacionalističkih strasti i zločina vidjeti: Otvoreno pismo Glavnog štaba NOP odreda za BiH, od novembra 1941. godine zavedenim četnicima o izdajničkom radu majora Dangića; Pismo Glavnog štaba NOP odreda za BiH od novembra 1941. godine partizanskim jedinicama povodom sastanka predstavnika naroda u Vlasenici; Proglas Prijekog vojnog suda Prvog krajiškog NOP odreda od 28. novembra 1941. godine povodom presude trojici izdajnika i špijuna; Izvještaj Rodoljuba Čolakovića Glavnom štabu NOP odreda za BiH o izdajničkom držanju četničkih vođa u istočnoj Bosni od 31. decembra 1941. godine (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 57, 58, 61 i 94). Upor. dalje Izvještaj Avde Hume Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od augusta 1941. godine i Izvještaj Uglješe Daničevića — Svetozaru Vukmanoviću - Tempu od 17. septembra 1941. godine (Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 24—25 i 68—71). Isto tako: Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, str. 209 i 230; te *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, *Zbornik*, »Vojno delo«, Beograd, knj. II, str. 317—342; knj. III, str. 273—296 i 340—342.

O stradanjima Muslimana od strane četnika i borbi KPJ i jedinica NOV radi zaštite Muslimana piše Rodoljub Čolaković na više mjesta. Vid. *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. I, »Prosveta«, Beograd 1956, str. 396—8, 438, 508, 519, 624 i 639—640. O navedenom problemu piše i dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, »Vojno delo«, 1967, str. 190—194 i 269.

Srba. Od izdajnika i neprijatelja potrebno je uvijek razlučivati poštene Hrvate, Muslimane i Srbe, koje treba u što većoj mjeri okupljati u Narodnooslobodilačku vojsku ili ih angažovati kao pomagače narodnooslobodilačkog pokreta. O tome u »Pregledu istorije SKJ« stoji: »Odlučnu i upornu borbu Partija je vodila protiv politike raspirivanja šovinističkih strasti i izazivanja bratoubilačke borbe. (...) Ona je otkrivala u očima naroda pravi smisao politike koškanja hrvatskih i muslimanskih masa protiv srpskog naroda, ustajala protiv optuživanja srpskog naroda kao krivca za politiku velikosrpske hegemonističke buržoazije, protiv objašnjavanja aprilske katastrofe od strane velikosrpske reakcije »izdajom Hrvata«, protiv politike odmazde nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom za ustaške zločine (...). Partizanski odredi javljali su se u isto vrijeme kao zaštitnici srpskog naroda od ustaških pokolja i kao zaštitnici muslimanskog i hrvatskog naroda od četničkih pokolja.«⁴⁹⁾ Takva principijelna nacionalna politika i u praksi sprovedena stalna borba za ravnopravnost i jednakopravnu zaštitu Hrvata, Muslimana i Srba, kao i narodnosti koji žive u BiH, bitno su uticali na omasovljenje Narodnooslobodilačke vojske iz redova sva tri bosanskohercegovačke naroda, kao i iz redova Poljaka, Ukrajinaca i drugih narodnosti u BiH.

U skladu sa postavljenim ciljevima narodnooslobodilačke borbe insistiralo se na dosljednom sprovođenju ideje bratstva i jedinstva Hrvata, Muslimana i Srba u Bosni i Hercegovini još od prvih ustaničkih dana. To je postizavano, prvenstveno, poštovanjem individualnosti i pune ravnopravnosti Hrvata, Muslimana i Srba.

Ovi principi vidljivo su naglašeni u mnogobrojnim dokumentima.

U proglasu Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu, upućenom narodu Hercegovine (decembra 1941), i to Srbima, Muslimanima i Hrvatima, oni se pojedinačno upozoravaju da im je izlaz u stupanju u otvorenu borbu protiv okupatora, zajedničkog neprijatelja i Srba i Hrvata i Muslimana.⁵⁰⁾ U istom smislu ciljevi narodnooslobodilačke borbe — sloboda, ravnopravna nacionalna afirmacija i pravo svakog naroda i narodnosti da sami odlučuju o svojoj sudbini iznose se u pismu komande Drugog odreda prve čete za Bosansku krajinu upućenom hrvatskim seljacima u centralnoj Bosni u novembru 1941. godine. Tu se navodi da se partizani bore za pravu slobodu i bratsku zajednicu svih poštenih Srba, Hrvata i Muslimana, koji treba da se izmire i zbratime, te da stvore takvu državu »koja neće biti samo srpska, ni samo hrvatska, ni samo muslimanska«, nego država u kojoj će imati jednaka prava i Hrvati i Srbi i Muslimani.⁵¹⁾

I u ostalim dokumentima redovno se ukazuje na važnost bratstva i jedinstva u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti i rješavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Razumljivo je što se prvenstveno ističe stav Partije »da je borba protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika stvar svakog naroda i da ona pored oslobođenja od okupatorskog jarma nosi i pravo svakog naroda na samoopredeljenje.«⁵²⁾ Bez obzira na različitost pristupa u ostvarenju partijske politike u oblasti nacionalnih odnosa, etnički individualitet Muslimana je bio istican u svim dokumentima. To je, uostalom, bila posljedica politike Partije prema kojoj je »u razvoju oružane borbe, u

⁴⁹⁾ *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, (latinica), str. 334.

⁵⁰⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 143—144.

⁵¹⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 51, str. 130.

⁵²⁾ *Pregled istorije SKJ*, str. 333.

stvaranju partizanskih odreda i organizacija oslobodilačkog fronta, imala u vidu nacionalne specifičnosti i odlučno se izjašnjavala i borila za postojanje nacionalne posebnosti i nacionalne kulture svakog naroda.⁵³⁾

U nizu dokumenata koji odražavaju potrebu zajedničke borbe svih naših naroda, kao preduslov ostvarenja nacionalnih prava, ističemo: Proglas Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo koji se u decembru 1941. obratio stanovništvu grada naslovljavajući »Drugovi radnici, srpska, muslimanska i hrvatska sirotinjo«. Tu se, između ostalog, navodi: »Put Hrvata i Muslimana nije borba u Africi — veli se u Proglasu — nije borba protiv slovenskog Sovjetskog saveza, niti je borba protiv svoje braće koja se bori za slobodu Srba i Muslimana i Hrvata, nego je put priključenja narodnooslobodilačkim partizanskim odredima.«⁵⁴⁾

Okružni komitet KPJ za »Romaniju«, i »Zvijezdu« uputili su proglas narodu istočne Bosne 15. februara 1942. godine, pri čemu se posebno apostrofiraju »pošteni Muslimani«. Konstatuje se da su partizani zaštićivali Muslimane i da se KPJ bori za slobodu i bolji život svih siromašnih i ugnjetenih. Muslimani se pozivaju da stupe u partizanske redove »onako kako su to učinili Muslimani rogatičkog i fočanskog sreza, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.«⁵⁵⁾

U proglasu narodu Bosanske krajine Okružni komitet KPJ sa teritorije III Krajiškog NOP odreda (februara 1942) obraća se borcima Narodnooslobodilačke vojske (Drugovi radnici i seljaci, Srbi, Hrvati i Muslimani) pozivajući ih da proširuju i učvršćuju oružano bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.⁵⁶⁾

Mjesni komitet KPJ za Mostar u martu 1942. godine upozorava stanovništvo grada na politiku okupatora da razbije bratstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Na takvu politiku okupatora posebno se upozoravaju Srbi i Muslimani, pa se iznose i konkretni primjeri izdajničkog rada pojedinaca iz njihovih sredina. Spomenut je i protunarodni i protumuslimanski rad dra Ismeta Popovca. Proglas navodi da su »simpatije ogromne većine Muslimana na strani herojskih partizana — zaštitnika poštenog muslimanskog življa — i da se dobar dio Muslimana radnika i seljaka bori rame uz rame sa svojom srpskom i hrvatskom braćom.«⁵⁷⁾

Za razliku od pojava u nekim krajevima istočne Hercegovine, Bosanske krajine i istočne Bosne, naročito u početku ustanka, proklamovano bratstvo i jedinstvo se i u narodu učvršćivalo. Zanimljiv je slučaj iznesen u jednom izvještaju Svetozara Vukmanovića - Tempa Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije od 10. aprila 1942. godine. Tu se navodi kako seljaci u kraju gdje je operisao drugi zenički bataljon »sa sjedištem na nekom zgodnom selu oko Lisca s druge strane pruge i rijeke Bosne traže da im se pošalje Musliman za komandira, premda su to seljaci Srbi; javljaju da imaju već oko 150 pušaka, kao i to da će se vjerovatno priključiti Muslimani okolnih sela.«⁵⁸⁾

U aprilu 1942. godine Sreski komitet KPJ za Nevesinje uputio je proglas »Svim poštenim rodoljubima: Srbima, Muslimanima i Hrvatima sreza neve-

⁵³⁾ Isto, str. 334.

⁵⁴⁾ Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 150—152.

⁵⁵⁾ Isto, tom III, knj. 2, str. 38—39.

⁵⁶⁾ Isto, str. 72—73.

⁵⁷⁾ Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 102—103.

⁵⁸⁾ Isto, str. 122.

sinjskog«. Pozivajući ih da stvaraju i učvršćuju borbeno »jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda« u borbi protiv njihovog zajedničkog neprijatelja — okupatora i domaćih izdajnika.⁵⁹⁾

Sreski komitet KPJ na terenu i bataljona II Krajiškog NOP odreda i Štab I bataljona II Krajiškog NOP odreda »Dr. Mladen Stojanović« uputili su 27. aprila 1942. godine proglas domobranima. Upozoravaju ih na posljedice služenja okupatoru i pozivaju u partizane, koji su od prvog dana ustanka »širili bratstvo među svim poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima«. Naglašava se da je »vrijeme da u borbi skujemo bratstvo svih poštenih Srba i Muslimana i da izvojujemo pravu narodnu vlast za sav radni narod«. ⁶⁰⁾

Partijski komiteti i jedinice NOV iskoristile su proslavu Prvog maja 1942. godine, pored ostalog, i za upućivanje letaka i proglašenja narodima Bosne i Hercegovine u cilju omasovljenja NOP. U mnogim od njih apeluje se na Srbe, Hrvate i Muslimane, a u nekima i posebno na Muslimane da stupaju u NOV. Tako se, na primjer, u proglasu Okružnog komiteta KPJ za Drvar, Petrovac i Grahovo i Štaba V Krajiškog NOP odreda govori kako prema planu okupatora uništenjem Srba za njima kao Sloveni dolaze na red i Hrvati i Muslimani. Stoga se pozivaju da se ujedine u borbi protiv okupatora i ustaša i četnika.⁶¹⁾

Za prvi maj 1942. godine Okružni komitet KPJ za Grmeč i Štab I krajiškog NOP odreda obratio se narodu Bosanske krajine. S obzirom na to da još tada nije došlo do masovnog učešća Hrvata i Muslimana u ustanku, u Proglasu se posebno apostrofiraju »pošteni Hrvati« i »pošteni Muslimani«. Muslimanima se savjetuje da stvaraju partizanske odrede, kako su to učinili Muslimani rogatičkog i fočanskog sreza, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.⁶²⁾

Istim povodom Operativni štab NOP i DV za Hercegovinu uputio je proglas Muslimanima i Hrvatima Hercegovine pozivajući ih da stupaju u partizansku vojsku »koja nosi slobodu svim poštenim radnicima, seljacima i građanima bez obzira na vjeru i narodnost«, jer se ona bori »jednako za slobodu Srba, Muslimana i Hrvata«. Ističe se da najbolji sinovi Muslimana u Hercegovini stupaju u partizanske redove »pa se stvaraju muslimanske čete partizana u Hercegovini«. ⁶³⁾

Okružni komitet KPJ za rudarski bazen, takođe, povodom Prvog maja 1942. godine u proglasu partizanima i stanovništvu zeničkog kraja poziva Srbe, Hrvate i Muslimane na još jače zbliženje i potrebu stvaranja »čeličnog jedinstva u borbi za slobodu i bolju budućnost«. ⁶⁴⁾ Istom prilikom Okružni komitet KPJ sa terena II Krajiškog NOP odreda obratio se radnom narodu i partizanima s pozivom na učvršćenje bratstva Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.⁶⁵⁾

Srbi, Hrvati i Muslimani, a potom zasebno Muslimani i Hrvati, te srpska, hrvatska i muslimanska omladina pozivaju se u proglasu Okružnog komiteta KPJ za srezove Dubicu, Prijedor, Gradišku i Bosanski Novi i Štaba II krajiškog NOP odreda »Dr. Mladen Stojanović« (6. maja 1942) da pristupaju u

⁵⁹⁾ Isto, str. 129—132.

⁶⁰⁾ Isto, str. 137—139.

⁶¹⁾ Isto, str. 140—142.

⁶²⁾ Isto, str. 162—165.

⁶³⁾ Isto, str. 166—168.

⁶⁴⁾ Isto, str. 169—172.

⁶⁵⁾ Isto, str. 176.

partizansku vojsku u što većem broju kako bi se moglo ostvariti da proljeće 1942. godine bude »proljeće bratstva, ljubavi, sloge i jedinstva svih poštenih Srba, Muslimana i Hrvata«. ⁶⁶⁾

U proglasu »Svim poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima« Mjesni komitet KPJ za Banja Luku (maj 1942) ukazuje na stradanja srpskog i muslimanskog stanovništva i naglašava da je mjesto »svima poštenim Srbima, Hrvatima i Muslimanima uz partizane i voljenu Kom. partiju«. ⁶⁷⁾

Okružni komitet KPJ na terenu II krajiškog NOP odreda i Štab II krajiškog NOP odreda u proglasu »Narodu Bosanske krajine« od 11. juna 1942. godine pored zajedničkog apela Srbima, Hrvatima i Muslimanima, posebno se obraćaju srpskom narodu, posebno Muslimanima i posebno Hrvatima Bosanske krajine da stvore »oružano bratstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda«. ⁶⁸⁾

Sa stanovišta odnosa Muslimana prema NOP-u, kao i uticaja KPJ na Muslimane, interesantan je izvještaj partijskog rukovodstva za Bosansku krajinu poslan Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH 16. augusta 1942. godine. Tu se, između ostalog, konstatuje da je kod Muslimana proces »otpadanja od ustaških bandita izgleda vidno uznapredovao«. Navodi se da je u Banja Luci »uhapšeno i otjerano u logore oko 800 Muslimana i oko 300 Hrvata, a među Muslimanima najugledniji građani. (...) U Prijedoru i Kozarcu poslije ponovnog dolaska okupatora streljani su neki Muslimani, a mnogi omladinci — Srbi i Muslimani — otjerani u logor«. U vezi sa privlačenjem u NOB i onih masa koje su do tada bile neprijateljske ili pasivne prema NOB-i, ističe se da su mogućnosti u tom pogledu različite, pa se navodi: »Kod srpskih zavedenih masa mi možemo učiniti mnogo i uspječemo. Ali kod Muslimana će ići mnogo teže, jer među njima nemamo svojih uporišta preko kojih bi mogli djelovati. Naše veze sa gradovima i neoslobođenim selima vrlo su slabe, a baš u njima živi velika većina Muslimana. Među Muslimanima mi smo najviše uspjeli našim silaskom u gradove i bližim dodirima sa muslimanskim masama«. Pored ostalih teškoća na koje se nailazi u radu sa Muslimanima, navodi se primjer kako su prilikom oslobođenja Ključa i Sanice neki partizani, kao i jedan dio pozadine, nošeni osvetom popalili i opljačkali mnoge nevine Muslimane, pa je bilo nepravilno i muke dok su ih ponovo umirili i pokupili po šumama gdje su se bili razbježali. ⁶⁹⁾

Istovremeno na drugom kraju Bosne i Hercegovine u Hercegovini osjeća se veća aktivnost okupatora, te ustaša i četnika da nešto promijenjenom taktikom pridobiju Muslimane. Zbog toga je partijsko rukovodstvo preduzelo mjere da »otupi oštricu između poštenih Srba i Muslimana, istovremeno raskrinkavajući četnike kao sluge okupatora i krvnike Muslimana. Uopšte uzevši, Muslimani su vrlo dobri, a blizina četničke opasnosti i slabost ustaša, kao i lukava politika okupatora, goni ih da se sve više približuju nama i jedino u nama gledaju spas«. To je kaže u izvještaju Muhameda Grebe upućenom Vasi Miskinu - Crnom 20. septembra 1942. godine. ⁷⁰⁾

U zaključcima sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 27—28. septembra 1942. godine, što se tiče stava Muslimana prema narodno-oslobodilačkoj borbi, konstatovano je kako je okupatorski oslonac na četnike

⁶⁶⁾ Isto, str. 178—180.

⁶⁷⁾ Isto, str. 185—187.

⁶⁸⁾ Isto, str. 196—200.

⁶⁹⁾ Isto, str. 216—217.

⁷⁰⁾ Isto, str. 250.

u borbi protiv narodnog ustanka u Jugoslaviji uticao na približavanje Muslimana NOV »Koja jednako zaštićava i Srbe i Hrvate i Muslimane od zuluma okupatora i njegovih najamnika, četnika i ustaša«. Dalje se konstatuje da, pored svega, »jedan veći dio muslimanskih masa još uvijek ne vidi u partizanima sigurnu i trajnu garanciju zaštite svojih interesa od nasrtaja ustaša i četnika usljed naših čestih povlačenja sa terena na kojima žive Muslimani. Usljed svih tih okolnosti muslimanske mase traže izlaza iz ove za njih zaista teške situacije, zauzimajući stav samoodbrane«.71)

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu u oktobru 1942. godine uputio je proglas »Narodima Hercegovine« sa istaknutom parolom »Živjelo bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana«, u kome se posebno obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima. Ukazujući na štetočinsku politiku okupatora i četnika i ustaša prema Srbima i Muslimanima, naglašava se da su Muslimani »bili izvrgnuti nezapamćenom nasilju i sistematskom uništavanju« zbog čega oni treba da krenu »u sveti broj za oslobođenje svih naroda bez razlike na vjeru i narodnost«.72)

U proglasu »Narodu sreza bihačkog i cazinskog« Okružni komitet KPJ za Bihać i Cazin obraća se 15. decembra 1942. godine zasebno Muslimanima, zasebno Hrvatima i zasebno Srbima. Navodi se da su u NOV najbolji sinovi sva tri naroda i da ona »podjednako donosi slobodu i Muslimanima i Hrvatima i Srbima«. Konstatuje se da je mnogo krvi najboljih sinova i Srba i Hrvata i Muslimana proliveno »dok se objasnilo da je pravi put narodnog oslobođenja, put bratstva svih naših naroda, put jedinstvene borbe svih naših rodoljuba, bez razlike vjere i narodnosti i političkog uvjerenja, protiv okupatora i njegovih ustaško-četničkih slugana«. Dalje se navodi da je »Komunistička partija tumačila neumorno i Srbima i Muslimanima i Hrvatima i ostalim našim narodima da bi ih bratoubilačko klanje odvelo sve u zajedničku propast, a da ih njihovo bratstvo vodi sigurnoj zajedničkoj slobodi«. Objasnjavajući Muslimanima da je NOV i njihova vojska, kao i vojska Srba i Hrvata i ostalih naših naroda, i da su najbolji njihovi sinovi u prvim njenim borbenim redovima, dodaje se: »Vi ste se uvjerali da u toj vojsci ima i Muslimana i vojnih i političkih rukovodilaca. Vi ste se uvjerali da ova vojska jednako postupa prema vama kao i prema hrvatskom i srpskom narodu. Stečena sloboda — to je i vaša sloboda. Vi imate pravo, i to vam je sveta dužnost, da tu slobodu učvršćujete i branite. (...) Znajte da se danas vodi borba i za vaš srećniji život, koji niste imali ni za vrijeme bivše Jugoslavije ni za Pavelićeve kasapnice«. Na kraju se ističe da su dotadašnje pobjede »plod bratstva naših naroda, zajedničke naše oružane borbe« i da će oružano bratstvo Muslimana, Hrvata i Srba dovesti sigurno do skore i konačne pobjede.73)

Opšta parola borbe protiv okupatora bila je i borba za nacionalno oslobođenje uz ostvarenje bratstva i jedinstva svih naših naroda, a u Bosni i Hercegovini posebno Hrvata, Muslimana i Srba. Partijski forumi i rukovodioci, jedinice NOB, organi vlasti i društveno-političke organizacije su cijelo vrijeme rata jasno razgraničavale nacionalno od vjerskog, bez obzira što je nacionalno i vjersko, naročito u uslovima Bosne i Hercegovine, jedno drugim dosta uslovljeno. Zato se u nekim dokumentima iz vremena NOR-a govori

71) Isto, str. 258.

72) Isto, str. 274—278.

73) Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 296—301.

o nacionalnim i vjerskim pravima najčešće izraženo riječima »bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost«. Međutim, u duhu demokratskih principa Ustavom je zagarantovana nacionalna i vjerska sloboda, ali posebno nacionalna, a posebno vjerska prava.

Na sprovođenju u život politike KPJ u NOB na razvoju bratstva i jedinstva u borbi protiv okupatora angažovane su i ostale društveno-političke organizacije i udruženja. U ovom pogledu ilustrativan je primjer skupština srpsko-pravoslavnog sveštenstva i bogoslovne omladine koja je održana u Srpskoj Jasenici (Bosanska krajina) 15. novembra 1942. godine. Na skupštini je, između ostalog, apelovano na pravoslavno, katoličko i muslimansko sveštenstvo da zajedno sa svojim narodom učestvuje u NOB. Muslimanima se navodio primjer požrtvovanosti i borbenosti hodže-Sejde Musića, vjerskog referenta III sandžačke udarne brigade i Mehe Omerovića iz Bosanskog Petrovca, te »borbeni i hrabri Mujo Hodžić iz istočne Bosne, koji se od prvog dana ustanka bori kao partizan i koji ima i svoj čisto muslimanski partizanski odred«. Istaknuto je da je u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika postignuto »bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, a naročito jedinstvo Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana«.74) Sa skupštine je upućena »poslanica« sveštenstvu i narodu na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji Jugoslavije. U njoj se, pored ostalog, konstatuje da je NOR »krvlju ispisano bratstvo Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana« zbog čega srpsko sveštenstvo poziva katoličko i muslimansko sveštenstvo da se pridruže svojim narodima koji sve više u masama pristupaju u partizanske borbene redove.75)

Nešto više od godinu dana kasnije (polovinom marta 1944) došlo je do sličnog sastanka 34 muslimanska sveštenika Bosanske krajine. Oni su u proglasu, koji su poslije sastanka uputili Muslimanima i svoj ilmiji (sveštenstvu) naglasili da je Muslimanima jedini spas zajednička oružana borba sa Srbima i Hrvatima protiv okupatora i njegovih slugu, te da su već udareni temelji oslobodilačkoj federalnoj jedinici Bosni i Hercegovini u kojoj će Muslimani »zajedno sa braćom Srbima i Hrvatima, uživati jednaka prava i imati slobodan ekonomski i kulturni razvitak«.76)

Kao i sve društveno-političke organizacije koje su djelovale u okviru NOP-a, tako je i organizacija žena zauzimala stav kojim se respektovao etnički individualitet Muslimana. Centralni odbor AFŽ Jugoslavije u proglasu »ženama Jugoslavije« od decembra 1942. godine posebno se obraća Srpkinjama, Hrvaticama, Muslimankama i Slovenkama. U dijelu u kome se obraća Muslimankama ističe se da je Muslimanima spas u NOV, pa se pozivaju da učine sve za njeno jačanje kao vojske bratstva i oslobođenja svih naroda. U poglavlju »Srpkinje, Hrvaticice, Slovenke, Crnogorke, Muslimanke, Make-donke« pozivaju se da pomognu svim sredstvima NOV, da učvršćuju narodnu vlast na oslobođenoj teritoriji i da budu »čvrsti bedem o koji će se razbiti svi pokušaji cijepanja sloge i bratstva među narodima Jugoslavije«.77)

Isti je stav, što se tiče Muslimana, izražen i u Deklaraciji velike antifašističke skupštine Srbije o odobrenju rada narodnih predstavnika Srbije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, od 11. novembra 1944. godine. U Deklaraciji

74) *Bihaćka republika, Zbornik radova*, knj. II, Bihać 1965, str. 441.

75) Isto, str. 443.

76) Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, »Svjetlost« Sarajevo, 1957, str. 85—86.

77) *Bihaćka republika*, str. 449—453.

se navodi da je u borbi stvoreno bratstvo i jedinstvo Srba sa ostalim narodima, a naročito sa Hrvatima i Muslimanima sa kojima žive izmiješani, te da će se Srbi boriti za ostvarenje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a »jer to je najveća garancija da će Srbi i Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, a isto tako i Muslimani biti srećni i zadovoljni u slobodnoj, istinski demokratskoj i bratskoj zajednici ravnopravnih naroda.«⁷⁸⁾

VI

Komunistička partija Jugoslavije je u toku rata, rukovodeći narodno-oslobodilačkom borbom, u težnji da što obuhvatnije pokrene mase iz redova svih naših naroda i narodnosti stalno imala u vidu postojeće specifičnosti nacionalnog razvitka i, prema tome, određivala svoju političku strategiju i taktiku. U svim proglasima, lecima, obaveštenjima i drugim oblicima javnog komuniciranja sa narodom rukovodstvo KPJ i NOR-a, kao i drugih društveno-političkih organizacija razvijalo je osnovnu misao u odnosu na nacionalno pitanje u Jugoslaviji da se narodi i narodnosti bore za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, a da se to postigne bio je jedan od najvažnijih zadataka razvijanje i učvršćenje bratstva i jedinstva. U tom duhu su bile prožete sve akcije KPJ i NOV. Uvijek se naglašavaju specifičnosti svakog naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Muslimana i Crnogoraca kada su u pitanju akcije jugoslovenskog karaktera, a Srba, Muslimana i Hrvata, kada je riječ o političkim akcijama u Bosni i Hercegovini. U pojedinim situacijama KPJ ili jedinice NOV i drugi organi NOP obraćali su se i pojedinačno svakom od naših naroda ukazujući na nužnost stvaranja oružanog bratstva i jedinstva Hrvata, Muslimana i Srba. Nisu rijetki slučajevi da se rukovodstvo NOP-a obraćalo, kad su to prilike zahtijevale, samo jednom od bosansko-hercegovačkih naroda, na primjer, samo Muslimanima, a rijetko zajedno Muslimanima i Hrvatima. Vrlo su rijetki slučajevi obraćanja samo Hrvatima ili samo Srbima, bilo na teritoriji Bosne i Hercegovine ili pojedinih užih regiona ili mjesta. Dakle, Komunistička partija Jugoslavije je u političkom radu uvažavala stvarno stanje nacionalnih odnosa i na osnovu toga određivala najbolje metode putem kojih će postići osnovni cilj — okupiti sve narode u NOB-i u borbi za nacionalnu slobodu, samoopredjeljenje i ravnopravnost poštujući svaku nacionalnu specifičnost, samosvjesnost i individualnost u skladu sa opštom postavkom o pravu svih naroda na nacionalno samoopredjeljenje. Stalna brigada za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti u praksi u toku NOR-a uticala je da su široke mase svih naših naroda sve više pristupale u NOP. Takav je bio slučaj i sa bosansko-hercegovačkim Muslimanima.

U početku ustanka, u augustu 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH obratio se posebno Muslimanima, Hrvatima i Srbima. Muslimane upozorava na proganjanja kojima su izloženi od strane okupatora u svim mjestima Bosne i Hercegovine i poziva ih da se priključe »velikoj oslobodilačkoj vojsci Bosanaca i Hercegovaca«, koja »donosi oslobođenje za sve Muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe.«⁷⁹⁾

U isto vrijeme (7. avgusta 1941) štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu piše proglas Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Posebno

⁷⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, str. 121.

⁷⁹⁾ Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, str. 32—34.

se pozivaju Muslimani da stvore borbenu jedinstvo i zajednički front protiv okupatora i domaćih izdajnika kako bi u bratskom savezu ostvarili »ravnopravnost i slobodu svih naroda Jugoslavije«⁸⁰⁾

Nadalje, u augustu 1941. godine, Komanda narodnooslobodilačkih odreda oko Kladnja uputila je proglas Muslimanima opsjednutog Kladnja u kome ih upozna je sa ciljevima borbe i nastojanjima da se stvori »savez radnika i seljaka bez obzira na vjeru i narodnost«. Na kladnjačke Muslimane se apeluje da predaju grad i zločinca i da stvaraju slogu Muslimana, Srba i Hrvata.⁸¹⁾ Isto tako u rezoluciji delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku od 31. avgusta 1941. godine naglašava se da pružaju »bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći Muslimanima« radi ujedinjavanja snaga za nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁸²⁾

Partizani sarajevske oblasti uputili su 14. avgusta 1941. godine pismo »Muslimanima Istočne Bosne«, u kome se objašnjava da se partizani, u čijim se redovima nalazi i »veliki broj Muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine«, bore protiv okupatora »za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda«. Pozivaju se Muslimani da stupaju u partizane kako bi nakon pobjede u slobodnoj zemlji živjeli »pošteno i ravnopravno«.⁸³⁾ O ovom pismu u izvještaju političkog komesara sarajevske oblasti od augusta 1941. godine, upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, između ostalog, stoji: »Uputili smo jedno pismo Muslimanima u kojem smo objasnili našu borbu i ukazali na stav koji bi trebalo da zauzmu«.⁸⁴⁾

Uvažavanje specifičnosti razvitka narodnog ustanka u okolini Sarajeva, posebno u odnosu na Muslimane, vidi se i iz izvještaja Komandanta sarajevske oblasti Štabu NOP odreda za BiH od 27. augusta 1941. godine. U tom izvještaju, između ostalog, konstatuje se da su štampali dva pisma, jedno Srbima, drugo Muslimanima, te da vode akcije po muslimanskim selima u cilju pridobijanja za NOP. Osim toga, u vezi s Muslimanima predlaže se da Štab NOP odreda za BiH povede akciju za objašnjavanje narodnooslobodilačke borbe Muslimanima, te da se sa njima povežu posredstvom Muslimana iz Sarajeva, kao i da se Muslimani šalju u odred.⁸⁵⁾

S obzirom na nedovoljnu zastupljenost Muslimana i Hrvata prvih dana ustanka u partizanskim jedinicama u sarajevskom i rogatičkom srezu, Štab sarajevske oblasti poziva 20. augusta 1941. godine Hrvate i Muslimane da u što većem broju stupaju u partizanske jedinice i da pomažu NOB, jer u partizanima već »ima mnogo Hrvata i Muslimana«, a »u Bosanskoj krajini ima muslimanskih odreda«.⁸⁶⁾ Nekoliko dana kasnije (4. septembra 1941) isti Štab je u vezi sa mobilizacijom ljudstva i organizacijom rada u jedinicama i na terenu izdao uputstvo komandantima bataljona i komandirima četa u kome se, pored ostalog, naređuje: »Muslimane treba privući u Narodnooslobodilačku borbu. Preko veza koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti naš uticaj i na druga muslimanska sela. Stvoriti povjerenike po selima.

⁸⁰⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 3, str. 14.

⁸¹⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 29–30.

⁸²⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 66, str. 139.

⁸³⁾ Isto, dok. br. 9, str. 32.

⁸⁴⁾ Isto, dok. br. 51, str. 105.

⁸⁵⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 53, str. 111.

⁸⁶⁾ Isto, dok. br. 62, str. 135.

Obrazovati odrede od Srba i Muslimana za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podjeli ratnog plijena uvijek dati i muslimanskoj sirotinji dio. Suzbijati i kažnjavati sve ispade protiv Muslimana, vrbovati Muslimane u partizanske odrede. Svakom prilikom vršiti bratimljenje sa Muslimanima (...) Višak radio aparata podijeliti po bolnicama, muslimanskim i srpskim selima.«⁸⁷⁾

U uskoj vezi sa aktivnošću partizanskih jedinica prema Muslimanima Štab kalinovičkog NOP odreda u obavještenju i naređenju od 16. oktobra 1941. godine komandama pračanske i jahorinske čete daje uputstva za politički rad sa Muslimanima dostavljajući im po jedan letak za Muslimane. Zatim se ukazuje na način privlačenja Muslimana u partizane i za »zajedničku borbu, za opštu i našu i njihovu slobodu.«⁸⁸⁾

U vezi s direktivama o političkoj aktivnosti u muslimanskim sredinama u cilju njihovog što većeg angažovanja u NOB, Štab semizovačkog bataljona u izvještaju Štabu sarajevske oblasti o stanju u jedinicama bataljona i izvedenim akcijama od 19. septembra 1941. godine, pored ostalog, ističe da su posebnu pažnju poklonili propagandi među Muslimanima u čemu postižu uspjehe.⁸⁹⁾

O određenim razlozima nedovoljnog učešća Muslimana u NOB prvih dana ustanka dosta rječito govori izvještaj Avde Hume o vojno-političkoj situaciji na teritoriji istočne Hercegovine od septembra 1941. godine. U njemu se, između ostalog, ukazuje na poteškoće oko masovnijeg uključivanja Muslimana u NOB s obzirom na pljačke muslimanskih kuća od strane crnogorskih komita, i s obzirom na stav anglofilskih elemenata koji organizovano nastupaju i ubijaju partijske radnike Muslimane i vode organizovanu istrebljivačku akciju protiv Muslimana. Zbog takve situacije — kako piše u izvještaju — rukovodstvo Štaba je bilo prisiljeno da povrati »šesticu drugova Muslimana, inače odličnih«, jer im je prijetila smrt.⁹⁰⁾ O istom problemu Uglješa Danilović, pored ostalog, piše da je u augustu 1941. godine, za razliku od situacije i položaja komunista — Muslimana iz Mostara i Konjica, na području Bileće, Stoca i Nevesinja »zadržavanje Muslimana na terenu bilo rizično.«⁹¹⁾ Slično piše i neposredni učesnik događaja tih dana Asim Pervan. On kaže da zbog uticaja šovinističkih elemenata aktivisti NOP-a Muslimani nisu smjeli jedno vrijeme biti na oslobođenoj teritoriji.⁹²⁾ Ocjenjujući događaje iz prvih dana ustanka u vezi sa učešćem Muslimana u NOV, Rodoljub Čolaković je povodom proslave 27. jula Dana ustanka naroda BiH 1945. godine istakao da je među organizatorima ustanka pored Srba bilo Muslimana i Hrvata »na koje su ustanici Srbi, tj. ogromna većina gledali s podozrenjem, ponegdje čak neprijateljski.«⁹³⁾

Ocjenjujući učešće Muslimana i Hrvata u početku ustanka u Bosanskoj krajini, dr Dušan Lukač, između ostalog, navodi: »Jedan od faktora koji je

⁸⁷⁾ Isto, dok. br. 86, str. 194.

⁸⁸⁾ Isto, tom IV, knj. 2, dok. br. 33, str. 93.

⁸⁹⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, dok. br. 174, str. 389.

⁹⁰⁾ Isto, dok. br. 72, str. 158. Upor. Nevenka Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. II, br. 2.

⁹¹⁾ Uglješa Danilović, *Ustanak u Hercegovini*, objavljeno u zborniku *Četrdeset godina*, knj. 5, »Kultura«, Beograd 1961, str. 235.

⁹²⁾ Asim Pervan, *Fatnica u prvoj ustaničkoj godini* — knjiga *Ustanak naroda Jugoslavije* — Zbornik, »Vojno delo«, Beograd, knj. III, str. 814.

⁹³⁾ Rodoljub Čolaković, *Izabrani govori i članci*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1960, str. 96.

doprineo slabom učešću muslimanskog i hrvatskog seljaštva u ustanku bio je i stav ustaničke srpske mase u pitanju saradnje sa Muslimanima i Hrvatima. U politički najzaostalijim i najnerazvijenijim krajevima, gde je izostao jači uticaj Partije i gde je ustanak poveljen pod parolom 'za kralja i obnovu monarhije', učešće u ustanku čak i najnaprednijeg dela muslimanskog i hrvatskog življa bilo je isključeno. U nekim od ovih krajeva šovinistički nastrojeni elementi nametnuli su svoje stavove ustaničkim skupovima i povelili ustanak, ne protiv okupatora, već protiv 'Turaka' (Muslimana), čime je saradnja unapred bila osujećena. Ustaški pokolji u nekim predelima — naročito u Podgrmeču i ustaška propaganda uvelovali su nepravilan odnos ustanika prema Muslimanima i u selima u kojima su delovali simpatizeri Partije. U nekima od ovih sela nerado su primani čak i komunisti Muslimani i Hrvati, a nekoliko od ovih u ustanku od srpske ustaničke mase je i ubijeno (slučaj ubijanja Hrvata skojevaca u Suvaji, aktivista Partije, Muslimana u Radiću, sekretara partijske ćelije u Velikoj Kladuši itd.). Muslimani komunisti, koji su ovde radili kao politički radnici, najčešće su morali živeti pod ilegalnim srpskim imenima (Sekretar OK KPJ za Podgrmeč — Šefket Maglajlić nosio je ime Mirko Novaković).⁹⁴⁾

U cilju što uspješnije akcije, a poučeni iskustvom da pripadnici jednog naroda mogu mnogo uspješnije djelovati u svojoj sredini od drugih, primjenjivana je i taktika da su pojedinci ili grupe, u našem slučaju Muslimani, prvenstveno upućivani na politički rad u sredine iz koje su poticali. Koristene su i pojedine institucije, kao što je, na primjer, društvo »Muslimanska zajednica« u Zenici,⁹⁵⁾ Kulturno-prosvjetno društvo Muslimana »Merhamet« u Livnu⁹⁶⁾ ili muslimanska čitaonica »Brazda« u Tesliću.⁹⁷⁾ Uostalom, politička aktivnost pojedinaca i grupa u sredinama vlastitog naroda nastavak je političke prakse Partije još iz predratnog perioda. Kao konkretan primjer, navodimo ovdje obraćanje, po direktivi KPJ, studenata Muslimana bosansko-hercegovačkim Muslimanima pred skupštinske izbore u decembru 1938. godine.⁹⁸⁾

Politička taktika i strategija se stalno prilagođavaju, uz poštovanje opšte linije, konkretnim uslovima. Vodio se računa o specifičnim uslovima i konstelaciji konkretno svakog naroda i narodnosti, pa i Muslimana.

U proglasu Štaba sarajevske oblasti NOP odreda od 1. septembra 1941. godine upućenog Muslimanima rogatičkog i sarajevskog sreza, povodom četničkih prijetnji, ističe se da će partizani oružjem braniti muslimanska sela

⁹⁴⁾ Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, »Vojno delo«, Beograd 1967, str. 477—478. Ovom prilikom ne ulazimo u razmatranje Lukačeve konstatacije da je u politički najzaostalijim i najnerazvijenijim krajevima Bosanske krajine ustanak poveljen pod parolom »Za kralja i obnovu Monarhije«, niti u razmatranje njegovog zaključka da su politički radnici Muslimani najčešće morali živjeti pod ilegalnim srpskim imenima, tim prije što je primjer Šefketa Maglajlića bio jedinstven u Bosanskoj krajini.

⁹⁵⁾ Vid. Rajko Kovačević i Marko Raić, *Zenička ilegalna partijska organizacija i SKPJ u 1941. i 1942. godini*, Zenica 1968, str. 110—113; i Čamil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, Zenica 1968, str. 29 i 80.

⁹⁶⁾ Hasan Brkić, *U matici života*, Sarajevo 1967, str. 8.

⁹⁷⁾ Adem Hercegovac, *Muslimanska čitaonica »Brazda« u Tesliću*, u knjizi *Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. III, Beograd 1960, str. 379—381.

⁹⁸⁾ AIRP Sarajevo, RP II, br. 545/1.

i pružiti im oružanu zaštitu ako budu napadnuti, jer su partizanima »jednako na srcu i Muslimani i Srbi«.⁹⁹⁾

Potreba za organizovanjem, sistematskom i upornom propagandom aktivnošću, posebno među Muslimanima, naglašena je u izvještaju Uglješe Danilovića upućenog Svetozaru Vukmanoviću - Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini od 17. septembra 1941. godine. Tu se, pored ostalog, navodi: »Ovdje je u stvari bio opšti ustanak srpskog naroda koji se usljed naše slabosti, strahovito masovnog pokolja nad Srbima u kome su Muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali i najzad usljed uticaja pojedinih bandita i pljačkaša crnogorskih bandi (samostalne lutajuće grupe četnika iz pograničnih oblasti Hercegovine i Crne Gore), pretvorio u pljačku i opšti pokolj Muslimana«. To je prouzrokovalo, između ostalog, da su »Muslimani gotovo cijelog bilečkog sreza izbjegli i sklonuli se u grad i ne smiju da se vraćaju u svoja sela koja su potpuno opustošena, kuće popaljene«. U izvještaju se, zatim, detaljno opisuje stradanje srpskog i osobito muslimanskog stanovništva u istočnoj Hercegovini i navodi da je »ogorčenost među Srbima tolika da oni postavljaju pitanje: 'Mi ili Turci'. Ubjeđivanje i iznošenje primjera iz Bosne tu malo pomaže, a na borbu protiv toga obzirom na naše snage bilo bi apsurdno i misliti«. Međutim, opisujući prilike u okolini Konjica, Danilović iznosi da su »odnosi između muslimanskog i srpskog življa u tim krajevima mnogo bolji nego u ostalim dijelovima Hercegovine«, ali »što se tiče kadrova, veliki je nedostatak što su svi Muslimani izuzev jednog Srbina i to nepartijca«, pa bi bilo potrebno da se »još koji Srbin uputi u te krajeve«. ¹⁰⁰⁾ I u izvještaju Oblasnog štaba za Hercegovinu i Lepe Perović upućenog Štabu NOP odreda za BiH u septembru 1941. godine govori se o teškoćama koje pričinjavaju, uglavnom, crnogorske komite masovnijem učesću muslimana u NOB.¹⁰¹⁾

Kao što se vidi, u izvještajima o stanju u Hercegovini osjeća se, dakle, stalna briga partijskog rukovodstva da zaštite kako srpski, tako isto i muslimanski narod od stradanja i da, što je važno sa stanovišta nacionalnih odnosa, u partizanskim jedinicama budu okupljeni pretežno pripadnici onoga naroda kojega ima najviše na teritoriji na kojoj djeluju partizanske jedinice. Čak su, s obzirom na prilike i momentalne odnose među pojedinim narodima na određenom terenu, naročito u početku ustanka, vraćeni i neki najbolji partijski kadrovi sa pojedinih područja bilo u gradove ili na druga područja kako se ne bi stvarale teškoće u međunacionalnim odnosima i da se ne bi otežavao dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe.

Problem aktivnijeg i masovnijeg učesća muslimanskih masa u NOB aktuelan je i dalje, pa mu se i posvećuje dovoljno pažnje. U tom pogledu karakterističan je izvještaj štaba NOP odreda za BiH od 8. septembra 1941. godine o borbama i akcijama partizana na teritoriji BiH. U njemu se, o navedenom pitanju, konstatuje da su mnoga muslimanska sela pristupila partizanskom pokretu i aktivno u njemu sudjeluju ili ga pomažu, ali da i pored toga još mnoga ostaju pasivna prema borbi partizana. Zato se postavlja kao prioritetan zadatak privlačenje muslimanskih masa na stranu NOP-a uz dokazivanje na djelu »da partizanska vojska Bosne i Hercegovine pod-

⁹⁹⁾ Zbornik NOR-a tom IV, knj. 1, dok. br. 74, str. 165.

¹⁰⁰⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 67—71. Takođe: U. Danilović, *Ustanak u Hercegovini*, zbornik »Četrdeset godina«, knj. 5, str. 231.

¹⁰¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 220.

jednako štiti srpski, hrvatski i muslimanski živalj«. To je potrebno, kako se u izvještaju navodi, iz razloga što je sigurno da se samo lecima ne mogu raskrinkavati sve laži i podvale kojima se služi okupator i njegove sluge.¹⁰²⁾

Povodom ubistva muslimanskih omladinaca od strane ustaša, Kozarski NOP odred je u oktobru 1941. godine uputio proglas Muslimanima s pozivom da pristupaju u NOV. U proglasu se ukazuje na politiku okupatora i ustaša koja je sračunata na to da zavadi Hrvate i Muslimane sa Srbima, te da poslije progona Srba to isto nastavi i s Muslimanima. Zato se ističe da je jedini pravi put Muslimana da stupaju u NOV u kojoj su već čitava muslimanska sela oko Krupe, u kojoj se kuje bratstvo Muslimana i Srba i koja će donijeti slobodu i Muslimanima i Srbima i Hrvatima.¹⁰³⁾

Poštovanje etničkog individualiteta bosanskohercegovačkih Muslimana došlo je do izražaja i kod nižih partijskih organa i rukovodstava jedinica NOV, a kasnije i drugih društveno-političkih organizacija.

Među prvim dokumentima koji su se pojavili poslije proglašenja PK KPJ za BiH upućenog Muslimanima Bosne i Hercegovine u novembru 1941. godine, o kome je naprijed bilo riječi, spadaju pisma i leci koje je Prva partizanska četa u Zeničkom kraju (1. novembra 1941) uputila muslimanskom stanovništvu sela Gračanica, Subotnje i nekih drugih sela.¹⁰⁴⁾ Poslije toga, uslijedio je proglas Štaba majevičkog NOP odreda koji je upućen u decembru 1941. godine Muslimanima sjeveroistočne Bosne (Braći Muslimanima — Gornjotuzlani, Čeličani, Korajci, Brezopoljci i ostali) upozoravajući ih da je njihovo stradanje posljedica politike okupatora i domaćih izdajnika koja je činila sve da zavadi Srbe, Hrvate i Muslimane. Pozivaju se Muslimani da stvaraju jedinstvo svih poštenih i rodoljubivih Bosanaca i Hercegovaca u borbi protiv tlačenja Bosne i Hercegovine insistirajući na slozi i izmirenju Muslimana, Hrvata i Srba.¹⁰⁵⁾

Na osnovu izloženoga, može se konstatovati da jedno od permanentnih političkih pitanja sa kojima se KPJ bavila ne samo u početku ustanka nego i za cijelo vrijeme narodnooslobodilačkog rata jeste pitanje masovnijeg učešća Muslimana u NOV i aktivnije pomoći NOV. Stalno se pokušavalo obezbijediti veće učešće i doprinos Muslimana (takođe i Hrvata) analogno učešću i doprinosu Srba narodnooslobodilačkom pokretu. Zato se u raznim prilikama tokom revolucije pored upozorenja Muslimanima da ne stupaju u neprijateljske redove i da se ne bore na strani neprijatelja apelovalo na njih da ne budu po strani, da ne smiju iščekivati ishod borbe, da ne mogu biti neutralni itd. naglašavajući da im je jedino mjesto u NOV zajedno sa bosanskim Srbima i Hrvatima u borbi za nacionalnu slobodu i ravnopravnost u zajedničkoj i nedjeljivoj Bosni i Hercegovini u okviru jugoslovenske demokratske državne zajednice svih naroda i narodnosti.

Politička aktivnost bila je nešto više pojačana poslije Prvog a zatim Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U vezi sa zadatkom masovnijeg uključivanja muslimanskih masa u NOP bilo je i pitanje borbe za ostvarenje što punije nacionalne ravnopravnosti u svim akcijama i na svim poljima društvene djelatnosti. Kao i ranije, u svim proglasima, apelima, lecima ili

¹⁰²⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 226, str. 501.

¹⁰³⁾ Isto, tom IV, knj. 2, dok. br. 36, str. 100.

¹⁰⁴⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, K. 143, 40, 1701 i 44 (navedeno prema: Čamil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, str. 28—29).

¹⁰⁵⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 1, str. 139—141.

člancima u štampi, pored poziva za masovnije učešće u oružanoj borbi protiv okupatora ili u pružanju pomoći i drugoj aktivnosti u korist NOB, isticala se, na ovaj ili onaj način, etnička individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana, njihova ravnopravnost sa Hrvatima i Srbima, te slobodan društveni razvitak u novoj slobodnoj demokratskoj državnoj zajednici naših naroda i narodnosti.

Potpredsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a Nurija Pozderac u ime narodnooslobodilačkih odbora srezova Bihać, Krupa i Cazin, uputio je polovinom decembra 1942. godine, letak Muslimanima. On navodi da je partizanska Narodnooslobodilačka vojska oslobodila Bihać, Krupu i Cazin i okolinu i da Muslimani žive slobodno, te da su već stvoreni muslimanski dobrovoljački oslobodilački odredi »koji će se postarati da naši krajevi ostanu vječito slobodni.«¹⁰⁶⁾

Jedna grupa od 16 Muslimana, boraca NOV, u maju 1943. godine, uputila je letak »Muslimanima Istočne Bosne« pozivajući ih da stupaju u NOV. U letku oni navode da se osjećaju kao dio muslimanskog naroda »nad kojim su prevare i izrabljivanja prevršile svaku mjeru«, te da su zbog toga krenuli teškim, ali jedino spasavajućim putem; postali su borci NOV, jer se jedino borbom može »steći dostojno mjesto u budućoj zajednici naroda Jugoslavije.«¹⁰⁷⁾

U nekim proglašima (»Dragi prijatelju«, koji su uputili »Muslimani i Hrvati u NOV« juna 1943. godine u Bosanskoj krajini) ističe se borba za nacionalna prava i ravnopravnost svih naroda, te dosljedna primjena tog načela u NOV, posebno na razvijanju bratstva i jedinstva i jednake zaštite narodnih prava i Hrvata i Muslimana i Srba, koji se zajednički bore, a ravnopravno su zastupljeni u NOV.¹⁰⁸⁾ U proglasu »Stanovništvu Istočne Bosne« (30. augusta 1943) Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu poziva Muslimane da stupaju u NOV po ugledu na borce Osme krajiške muslimanske brigade i Muslimanskog bataljona u jedinicama NOV istočne Bosne, naglašavajući da od njih samih »zavisi da li će ti bataljona i brigade narasti u vojsku koja će biti garancija da će Muslimani doći do svojih prava.«¹⁰⁹⁾

U dokumentima ovog perioda etnička individualnost Muslimana iskazana je, takođe, i u proglasu Muslimana, članova ZAVNOBiH-a, pod naslovom »Braćo Muslimani Bosne i Hercegovine« (decembar 1943). Potpisnici proglasa, među kojima je dosta komunista, obraćaju se Muslimanima kao predstavnici muslimanskog naroda, koji su zajedno sa predstavnicima srpskog i hrvatskog naroda stvorili ZAVNOBiH. U proglasu se govori o predratnoj politici muslimanskih političkih prvaka i povezivanju nekih od njih sa ustašama, o stradanju Muslimana od strane četnika, o pasivnosti muslimanskih masa u NOP-u, ali i ustašama, kao i o pokušaju neprijatelja da stvori posebnu muslimansku vojsku. Pozivajući Muslimane da stupaju u NOV, ističe se da oni moraju poći putem »Muslimana partizana koji se bore u narodnooslobodilačkom pokretu, koji je pravi i jedini zaštitnik Muslimana. (...) U slobodnoj i zbratimljenoj Bosni i Hercegovini, ravnopravnoj jedinici u demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji, koju treba stvarati zajedničkim naporima i zajedničkim trudom, Muslimani će dobiti svoje pravo mjesto i

¹⁰⁶⁾ *Bihaćka republika*, knj. II, str. 469—470.

¹⁰⁷⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1427.

¹⁰⁸⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1474.

¹⁰⁹⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1642.

biti slobodni i zadovoljni. Tako će se ostvariti san širokih muslimanskih slojeva da u bratskoj saradnji sa Srbima i Hrvatima ostvare punu ravnopravnost i slobodu (podvukao A. P.)«. ¹¹⁰⁾

Obraćajući se Muslimanima Krajine u februaru 1944. godine, komandant Unske operativne grupe NOV u proglasu ukazuje na politiku okupatora da istrijebi naše narodne i poziva Muslimane u NOV, jer »ZAVNOBiH jamči svojim odlukama Muslimanima puni i slobodni politički, kulturni, ekonomski i vjerski razvitak«. Proglas se završava riječima: »Živjelo borbeno jedinstvo i oružano bratstvo Muslimana, Srba i Hrvata« i »Živjele muslimanske jedinice NOV«. ¹¹¹⁾ Kao primjer korišćenja raznih mogućnosti za ostvarenje političkog uticaja na Muslimane, može poslužiti i izjava jednog džematskog imama iz Velike Kladuše data u februaru 1944. godine. U njoj se osuđuje politika okupatora i pozivaju Muslimani da stvaraju muslimanske brigade i divizije NOV i da se bore zajedno sa Srbima i Hrvatima, kao što je slučaj sa »Muslimanima iz Zapadne Bosne i Hercegovine i istočne Bosne, koji su stvorili svoje brigade i časno i ponosno se bore za slobodu i sretniju budućnost«. ¹¹²⁾ U sličnom tonu je i proglas »Braćo Muslimani« koji je izdao Kotarski NOO kotara Cazin u martu 1944. godine. ¹¹³⁾

U skladu sa opštom politikom omasovljenja jedinica NOV, u više navrata su upućivani pozivi, pored ostalih, i pripadnicima kvislinških jedinica, naročito domobranima, da prelaze u NOV. To se naročito odnosilo na Muslimane i Hrvate, pa je u takvim slučajevima najčešće upućivan poziv zajedno i Muslimanima i Hrvatima. Međutim, bilo je slučajeva da se posebno obraćalo Muslimanima, a posebno Hrvatima u neprijateljskim vojnim jedinicama. Jedan takav primjer odnosa prema Muslimanima je i proglas komandanta i politkomesara Unske operativne grupe NOVJ sa naslovom »Braćo Muslimani u domobranskim i SS jedinicama« (mart 1944). U proglasu se, između ostalog, navodi da su Muslimani Bosanske krajine uvidjeli da im je jedini spas u zajedničkoj borbi sa Srbima i Hrvatima protiv zajedničkog neprijatelja Nijemaca, ustaša i četnika. Zato su Muslimani »pošli jedinin pravim putem koji će im donijeti spas i slobodu« stvarajući muslimansku diviziju NOV u kojoj su borci i oficiri Muslimani i koja se već bori u Bosanskoj krajini. Muslimani se pozivaju da masovno stupaju u muslimanske jedinice NOV i u borbu za slobodu. Samo na osnovu vlastite borbe u novoj državnoj zajednici »federativnoj Bosni i Hercegovini Muslimani će imati jednako pravo sa braćom Srbima i Hrvatima i bit će im zajamčena puna vjerska sloboda, gospodarski i kulturni razvitak«. Na kraju se kaže: »Stupajte u borbu protiv

¹¹⁰⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2239. Proglas su potpisali Muslimani članovi ZAVNOBiH-a: Filipović Sulejman, Sudžuka Muhamed, Kurt Husnija, Čemerlić Hamdija, Alikalfić Fazlija, Bektašević Ismet, Camo Ethem, Čehaić Džemal - Mahmut, Hodić Mesud, Humo Avdo, Kulenović Skender, Nazečić Salko, Porobić Mujo, Karabegović Osman, Pabrić Ethem, Gruhonjić Osman, Gluhić Omer, Hadžisarajlić Halil, Hozić Sabit, Mujkić Hadži-Mehmed, Maksumić Omer, Omanović Hamdija, Pjanić Abdulah, Rustambegović Mujbeg, Brkić Hasan, Bektašević Nijaz, Čomić Halid, Čengić Ibro, Dizdar Sulejman, Hadžiosmanović Smail, Hodžić Mujo, Kunosić Abdulah, Kršljak Rasim, Maglajlić Šefket, Mandžić Pašaga - Murat, Mesihović Halid, Pehlivanović Mehmed, Redžić Enver, Šator Ibrahim, Osmić Omer.

¹¹¹⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2651.

¹¹²⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2649.

¹¹³⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2735.

Švaba, ustaša i četnika — a za slobodu muslimanskog naroda» (podvukao A. P.).¹¹⁴⁾

Isto tako, nekoliko istaknutih muslimanskih političkih ličnosti u NOV uputili su u aprilu 1944. godine proglas Muslimanima, koji se nalaze u nje-mačkoj »Plavoj diviziji«. Pozivajući Muslimane vojnike »Plave divizije« da stupaju u NOV, u proglasu se navodi da je »NOV očuvala Muslimane od potpunog istrebljenja« i da Muslimani prilaze NOP, gdje su formirane muslimanske brigade, odredi i divizije stvarajući bratstvo i jedinstvo Muslimana, Srba i Hrvata.¹¹⁵⁾

Poslije masovnijeg priliva Muslimana Cazinske krajine u NOV, okupator i domaći izdajnici nastojali su na sve moguće načine da razbiju muslimanske jedinice NOV koje su bile stvorene početkom februara 1944. godine. U tom cilju su Nijemci, pored ostalog, organizovali ubistvo komandanta Unsko-operativnog sektora NOVJ pukovnika Huske Miljkovića.¹¹⁶⁾ Tim povodom Kotarski NOO Velika Kladuša, Kotarski NOO Cazin, Štab Unske grupe NOVJ i Komanda Bihačkog područja izdali su 24. aprila 1944. godine proglas u kome se ističe da je ubistvo Huske posljedica politike okupatora i ustaša da »obezglave muslimanski slobodarski pokret«, da »razbiju jedinstvo Muslimana u svetoj borbi za slobodu i najviše narodne interese«. Poslije Huske ostala su »velika slavna djela« koja su izvršili »narod i junačke muslimanske jedinice narodnooslobodilačke vojske« u borbama protiv okupatora i ustaša oko Pećigrada, Skokova, Bihaća i u Cazinu. »To su putokazi Muslimana u sadašnjosti i u budućnosti. U zajedničkoj prolivenoj krvi na Cazinu sa braćom Srbima i Hrvatima udareni su temelji bratstva i jedinstva Muslimana, Srba i Hrvata. Muslimani su pošli putem borbe za slobodu i čast«. Dalje se navodi da su Muslimani uvidjeli da je učešće u NOV i zajednička borba sa Srbima i Hrvatima »jedini razlog da izvojuju slobodu i sretan život u federativnoj jedinici Bosni i Hercegovini u sastavu bratske zajednice naroda federativne Jugoslavije«. ¹¹⁷⁾

Formiranje većih muslimanskih vojnih formacija u NOV, prvenstveno Unske operativne grupe, koja je od početka 1944. godine operisala u Cazinskoj krajini korišteno je u političkom radu kao primjer ravnopravnosti Muslimana, kojima se priznaje etnička individualnost i specifičnost njihovog društvenog razvitka.

Nesumnjivo je da je postojanje muslimanskih jedinica u NOV uticalo, pored ostalog, i na masovnije učešće Muslimana u NOP-u. Upravo postojanje muslimanskih jedinica u NOV ističe se i u proglasu Izvršnog odbora narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine (2. jula 1944) u kome su posvećena posebna poglavlja svakom od tri bosanska naroda, Hrvatima, Muslimanima i Srbima. U dijelu posvećenom Muslimanima navodi se da NOV pristu-

¹¹⁴⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2814. Potrebno je napomenuti da Muslimanska divizija formalno nije postojala, ali je u političkoj aktivnosti spominjana, iako se pod tim nazivom podrazumijevala Unska operativna grupa NOVJ.

¹¹⁵⁾ AIRP, Sarajevo, kat. br. 2949. Proglas su potpisali: Pukovnik Sulejman Filipović, povjerenik za šume i rude NKOJ; Avdo Humo, potpredsjednik ZAVNOBiH-a; Muhamed Sudžuka i Osman Karabegović, članovi Prezidijuma AVNOJ-a i članovi Predsjedništva ZAVNOBiH-a, te Huska Miljković, komandant Unske operativne grupe NOV i partizanskih odreda Jugoslavije.

¹¹⁶⁾ Detaljnije o ubistvu Huske Miljkovića vid. Slavko Odić, *Huska Miljković i Cazinska krajina*, *Vjesnik*, Zagreb, brojevi od 25. maja do 4. jula 1968.

¹¹⁷⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 2948.

paju na stotine novih boraca Muslimana, te da je od prve muslimanske čete u istočnoj Bosni u početku ustanka, pa preko Ramske brigade došlo do muslimanske divizije u Cazinskoj krajini, kakav je, u stvari, »put porasta oružanih muslimanskih snaga u sklopu NOV«. Proglas se završava porukom: »Federalna Bosna i Hercegovina ostvariće vaše pravedne težnje za ravnopravnošću, slobodom i blagostanjem«. ¹¹⁸⁾

U proglasu Oblasnog NOO za Bosansku krajinu (28. juna 1944) takođe se pozivaju Muslimani da listom pristupe u NOV i da slijede primjer Muslimana Cazinske krajine koji su formirali muslimansku diviziju u sastavu NOV. Potvrđujući na ovako specifičan način muslimansku etničku individualnost, takav stav se u proglasu podvlači i isticanjem da će Bosna i Hercegovina biti »sretna domovina ravnopravnih i bratski ujedinjenih Srba, Hrvata i Muslimana«, pa se onda zaključuje: »Srbin u federalnoj BiH biće slobodan i sretan kao i Srbin u federalnoj Srbiji. Hrvat u BiH uživaće slobodu i sretan život kao i Hrvat u federalnoj Hrvatskoj. Muslimani neće više biti sitna para za potkusurivanje u obračunima između velikosrpskih i velikohrvatskih klika, nego će se osjećati ravnopravni sa svojom srpskom i hrvatskom braćom« (podvukao A. P.). ¹¹⁹⁾

Za razliku od situacije u Bosanskoj krajini, posebno Cazinskoj krajini, gdje su Muslimani masovno učestvovali u NOV, stanje u istočnoj Bosni znatno se razlikovalo. Na partijskom savjetovanju komunista istočne Bosne 26. i 27. oktobra 1944. godine u Tuzli konstatovano je, između ostalog, da se jedan dio Muslimana u Tuzlanskom okrugu i na Ozrenu još uvijek nalazi pod uticajem okupatora ili je pasivan, te da u Srebreničkom kraju treba obuhvatiti političkim radom muslimansko stanovništvo kako bi uspjeli da veliki dio Muslimana priđe NOB. U zaključcima savjetovanju konstatuje se da, pored sve šireg pristupanja muslimanskih masa NOP-u, u izvjesnim krajevima istočne Bosne još uvijek ima kolebanja kod Muslimana u odnosu na NOP ili, štaviše, da su oni čak pod uticajem starih muslimanskih reakcionara. Zato je Partija tada postavljala, pored ostalog, zadatak da se razbiju bande SS-ovaca, ustaša, zelenog kadra i legije, jer to znači aktiviranje u NOB još hiljada Muslimana boraca. Na savjetovanju je zaključeno da se treba osloboditi »stare greške zanemarivanja rada među Muslimanima«, te da u obnovi postradalih krajeva treba učvršćivati bratstvo i jedinstvo Hrvata, Muslimana i Srba »mobilisući politički i srpske, i muslimanske i hrvatske mase za pomoć postradalim krajevima, ističući njihove zasluge i žrtve za bratstvo i slobodu i Srba i Muslimana i Hrvata«. ¹²⁰⁾

VII

Uvažavanje nacionalnih specifičnosti, konkretno u odnosu na Muslimane, ogledao se još od prvih dana ustanka i u stavu da pored jedinica NOV u kojima su zajedno bili i Hrvati i Muslimani i Srbi i pripadnici narodnosti

¹¹⁸⁾ AIRP, Sarajevo, kat. br. 3265. O muslimanskim partizanskim jedinicama govori se u sljedećem (VII) poglavlju ovog rada. Ali, što se tiče Ramske brigade treba napomenuti da se to odnosi na XVII krajišku brigadu o kojoj njen komandant Šefik Talić, između ostalog, piše: »Njeno jezgro su činili Muslimani — Hercegovci i Bosanci sa terena Konjica, Jablanice, Prozora i Gornjeg Vakufa, a u njenim redovima borili su se Hrvati, Muslimani i Srbi sa terena Livna, Duvna i iz Mostara«. (Šefik Talić, *Hercegovci i Krajišnici u istoj brigadi* — u knjizi *Hercegovina u NOB*, »Vojno delo«, Beograd 1961, str. 798).

¹²⁰⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 4005 i 4006/1.

koji žive u Bosni i Hercegovini, treba formirati muslimanske jedinice u sastavu NOV, u kojima bi i borbe i rukovodstvo sačinjavali Muslimani. Tako su u sastavu NOV prvo formirane muslimanske desetine, čete i bataljoni, a potom brigade, pa i »muslimanske divizije«. Njihovo formiranje i posebno borbena i politička aktivnost ubrzavale su sve veći priliv Muslimana u NOV. Inače, opšta karakteristika partizanskih muslimanskih jedinica jeste u tome da one nose nacionalno obilježje, da se stvaraju na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, da su njihovi organizatori i rukovodioci komunisti Muslimani, da su organizovane, da se bore i imaju isti cilj kao i sve druge jedinice NOV.

Karakteristično je da se formiraju upravo posebne muslimanske partizanske jedinice, dok, na primjer, jedinica NOV koje bi se nazivale srpskim nije bilo u Bosni i Hercegovini. To nije teško objasniti: Srbi su prvi masovno učestvovali u ustanku, pa s obzirom na svenarodni karakter borbe i težnju da u NOV-i budu svi naši narodi, nije bilo potrebe da se vojnim formacijama u nazivu daje i srpsko nacionalno obilježje. Druga je situacija bila s Muslimanima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Formiranjem posebnih muslimanskih jedinica NOV, pored drugih, u kojima je srpski narod bio masovno zastupljen, a u kojima su bili i pripadnici ostalih naših naroda i narodnosti, išlo se za masovnim uključivanjem Muslimana u NOV, upravo računajući na njihovu etničku posebnost.

O radu na formiranju prvih muslimanskih partizanskih jedinica nalazimo prve podatke u izvještaju političkog komesara sarajevske oblasti od 14. avgusta 1941. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. U njemu se kaže da nije uspio pokušaj formiranja muslimanskog partizanskog odreda, ali da se to ne smatra konačnim, jer će se to pitanje »ovih dana ponovo postaviti.«¹²¹⁾ I stvarno, uskoro poslije toga formirana je muslimanska partizanska četa, poznata kao »Mujina četa«. Ona je ubrzo prerasla u muslimanski partizanski bataljon, koji je i zvanično proglašen u Sokocu dodjeljivanjem bataljonske zastave 8. decembra 1941. godine.¹²²⁾

Po dolasku Vrhovnog štaba sa drugom Titom na čelu iz Srbije, u Foči u decembru 1941. godine formirana je muslimanska omladinska četa.¹²³⁾ U isto vrijeme u Hercegovini u bataljonu »Neđo Čabrinović« postoji musliman-

¹²¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 51, str. 105.

¹²²⁾ Čamil Kazazović, *Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u NOV i XVI muslimanske brigade* (rukopis), str. 6. Vid. Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958, str. 116. Zatim, R. Čolaković, *Zapisi iz NOR*, knj. I, »Prosveta«, Beograd 1956, str. 504 i 516—517. Čolaković u istoj knjizi na str. 527 uz odred »Zvijezdu« spominje Muslimanski bataljon, dok u *Zborniku NOR*, tom IV, knj. 3, u dokumentu br. 85 na strani 246 piše: »u odredu 'Zvijezda' peti bataljon bio je muslimanski«. Izgleda, međutim, da se ovi podaci odnose na muslimanski bataljon Romanijskog odreda čiji je komandant bio predratni komunist Mujo Hodžić. O tome vid. Rasim Hurem, *Rogatica za vrijeme NOR-a*, u knjizi: *Rogatica, »Svejtlost«*, 1966, str. 112.

¹²³⁾ Intervju druga Tita Milojku Druloviću, direktoru *Politike, Borba* 28, 29. i 30. IX 1967, str. 2. — Prema pomenutom radu Čamila Kazazovića (rukopis), str. 9 (u aprilu 1942. godine na terenu Kalinovika i Foče formirana je partizanska muslimanska četa u kojoj je bilo i 5 Muslimanski iz Foče. Ova četa je sa još nekim jedinicama Romanijskog partizanskog odreda ušla u sastav tada tzv. Drinskog dobrovoljačkog odreda.

ska desetina Dživarske čete.¹²⁴⁾ Prema jednom izvještaju trećeg bataljona hercegovačkog NOP odreda, »noću između 2. i 3. decembra 1941. godine jedna desetina treće partizanske čete, sastavljena samo od Muslimana — partizana izvršila je rušenje željezničkog mosta na pruzi Aleksin Međe i Volujca. Akcija je uspješno izvršena.«¹²⁵⁾ U Zeničkom NOP bataljonu u decembru 1941. godine postoji jedan muslimanski vod, koji je u januaru 1942. godine prerastao u muslimansku četvu.¹²⁶⁾

Stvaranje muslimanskih partizanskih jedinica nastavljeno je i dalje tokom cijelog rata. U tom pravcu 12. marta 1942. godine prilikom formiranja Prvog istočno-bosanskog proleterskog bataljona u Srednjem bilo je oko 100 boraca Muslimana, koji su svrstani u jednu četvu. To je bila treća četa — muslimanska.¹²⁷⁾

Prema proglasu »Srbi, Muslimani i Hrvati Hercegovine« od 8. maja 1942. godine, vidi se da je u to vrijeme postojao Štab muslimanske čete, čiji je komandir bio Mujo Tucaković, a polit-komesar Hajrudin Selimović.¹²⁸⁾

U izvještaju Štaba petog krajiškog NOPO od 11. jula 1942. godine Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu navodi se, između ostalog, da je pristupljeno prikupljanju i stvaranju jedne muslimanske jedinice iz redova omladine iz Petrovca.¹²⁹⁾ Nadalje na vojno-političkom kursu NOV za Bihać i Cazinsku krajinu, održanom krajem 1942. godine, bilo je 163 dobrovoljca — omladinca i omladinke, od kojih 81 Musliman, 53 Hrvata i 27 Srba. U isto vrijeme održan je omladinski kurs u Cazinu na kojem je bilo 164 omladinca — Muslimana.¹³⁰⁾

Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu u proglasu od 30. augusta 1943. godine poziva Muslimane da stupaju u NOV po ugledu na borce **Osme krajiške muslimanske brigade** i drugih muslimanskih partizanskih jedinica, kako bi mogli ostvariti svoja prava.¹³¹⁾

Osman Karabegović navodi da je poslije oslobođenja Bihaća i Cazinske krajine, 28. decembra 1942. godine formirana Osmo krajiška (Muslimanska) brigada, koju su najvećim dijelom sačinjavali Muslimani, kao i da su prije formiranja Osme brigade dvije čete boraca, Muslimana i Hrvata iz Bihaća otišle u druge krajiške brigade.¹³²⁾

Razvojem NOP-a i masovnijim učešćem Muslimana u NOV, dolazi i do formiranja većih muslimanskih vojnih jedinica NOV. Tako, na primjer, u augustu 1943. godine u sastavu XVII divizije NOV formiran je tzv. M. (muslimanski) bataljon. U isto vrijeme formira se još jedan muslimanski bataljon od boraca iz Brčkog, Bijeljine i drugih mjesta Posavine. On je bio u sastavu III vojvođanske brigade, kao njen V bataljon.¹³³⁾ Ova dva bataljona

¹²⁴⁾ *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, str. 221.

¹²⁵⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 8, str. 196.

¹²⁶⁾ Camil Kazazović, *Zenički partizanski odred*, str. 51—54.

¹²⁷⁾ Č. Kazazović, *Formiranje muslimanskih part. jedinica* (rukopis), str. 8.

¹²⁸⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 236.

¹²⁹⁾ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 6, dok. br. 26, str. 62.

¹³⁰⁾ Hajro Kapetanović, *U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini, Bihaćka republika*, prva knjiga, str. 446.

¹³¹⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1642.

¹³²⁾ Osman Karabegović, *Razvitak ustanka u Bosanskoj krajini do Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Bihaćka republika*, prva knjiga, str. 27.

¹³³⁾ Camil Kazazović, *Formiranje muslimanskih part. jedinica* (rukopis) str. 10.

ubrzo su bili osnova za XVI muslimansku narodnooslobodilačku udarnu brigadu, formiranu 21. septembra 1943. godine. Brigada je, takođe, bila u sastavu Sedamnaeste divizije.¹³⁴⁾

Poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, posebna pažnja je poklonjena što masovnijem učešću Muslimana u NOV, pa su, kao što smo prikazali, preduzimane i posebne mjere i politička aktivnost. Takav rad, uz razvoj opšte situacije u zemlji i u svijetu, doprinio je masovnijem učešću Muslimana u NOV. To je, takođe, uticalo i na povećanje muslimanskih jedinica NOV. Tako, na primjer, u pretežno muslimanskom kraju — Cazinskoj krajini Naredbom Glavnog štaba NOV Hrvatske od 2. februara 1944. godine formirana je Unska operativna grupa u čiji sastav je ušla »muslimanska milicija« Huske Miljkovića i oko 100 boraca Muslimana iz Cazinskog odreda i VII divizije, naročito izdvojenih u tu svrhu. Krajem februara došla je još jedna grupa partizana Muslimana iz Slavonije radi popune Unske operativne grupe. Tako su u februaru i martu 1944. godine u sastavu Unske operativne grupe postojale već dvije brigade i Bužimski odred.¹³⁵⁾ U ovim jedinicama cijeli sastav od boraca do komandanata bili su Muslimani.

O značaju muslimanskih jedinica NOV Cazinske krajine za NOP govorilo se i na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a (30. juna, i 1. i 2. jula 1944). Tada je Đuro Pucar - Stari u referatu »O značaju Odluka II zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine«, između ostalog, iznio: »Neosporno je, da je za prilazak cazinskih Muslimana narodnooslobodilačkom pokretu, pored ostalih momenata, uticao kao važan momenat odluka o budućem položaju Bosne i Hercegovine (ravnopravna federalna jedinica, A. P.). Oni su formirali svoju diviziju koja je ušla u sastav narodnooslobodilačke vojske. To je bila vidna manifestacija masovnog prilaska Muslimana našem pokretu.«¹³⁶⁾ Istom prilikom Adem Hercegovac je u diskusiji istakao da »danas u Krajini imamo dvije muslimanske brigade i jedan odred«, dok je Hamdija Omanović rekao da će neprijatelj za koji dan »osjetiti udarce i prve muslimanske divizije.«¹³⁷⁾ Uostalom, Unska operativna grupa, kako je bio zvanični naziv muslimanskih jedinica u Cazinskoj Krajini, od samog njenog formiranja nastupala je kao muslimanska divizija NOV.¹³⁸⁾

U vezi sa Unskom operativnom grupom NOV, potrebno je još navesti da je naredbom Štaba IV konpusa NOVJ od 4. februara 1945. godine formirana III muslimanska brigada, koja je ušla u sastav VIII udarne divizije. Za uspjehe u borbama ubrzo je dobila naziv »udarna«.¹³⁹⁾

Marksistički pristup u rješavanju nacionalnog pitanja u našoj zemlji obezbijedio je Komunističkoj partiji Jugoslavije stalnu vezu sa masama svih naroda i narodnosti, a time i rukovodeću ulogu u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji. Uvažavajući specifičnosti društveno-ekonomskog, kulturnog, političkog, pa i nacionalnog razvitka Muslimana, došlo je do nešto drugačijeg postupka prema njima u toku NOR-a. U tome je KPJ uspjela. Tako se može objasniti da su Muslimani, za razliku od bosanskih Srba, pa i

¹³⁴⁾ Isto, str. 11—13. Vid. Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, str. 192

¹³⁵⁾ Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*. »Svjetlost« Sarajevo 1957, str. 38—45.

¹³⁶⁾ *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, 1954, str. 15.

¹³⁷⁾ Isto, str. 50. i 56.

¹³⁸⁾ Upor. AIRP Sarajevo, kat. br. 2814.

¹³⁹⁾ Šukrija Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, str. 117—119.

Hrvata, pored zajedničkog učešća sa njima u NOV ili, na primjer, u omladinskim organizacijama okupljani i u posebnim muslimanskim jedinicama NOV ili omladinskim muslimanskim organizacijama i slično. U ovom pogledu karakterističan je izvještaj Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu upućen 1. maja 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH. Iznoseći situaciju u partijskoj organizaciji Mostara, navodi se da, pored partijskih ćelija, grupa aktiva, po kvartovima i preduzećima »postoje aktivi među Muslimanima, Srbima, Hrvatima i starijim intelektualcima. Ovi aktivi nam mnogo koriste, jer mnogo i Hrvata i Srba i Muslimana ne možemo da uposlamo preko partijskih ćelija, nego baš preko ovakvih aktiva. Među Hrvatima imamo dobar broj simpatizera iz redova HSS. U agitaciono-propagandnom radu ovi nam aktivi najviše koriste. Među Muslimanima stojimo najbolje, preko 80% Muslimana su naši simpatizeri, sa Srbima stoji ovako stvar. Srpska čaršija četnički raspoložena, dok je sirotinja uz nas.«¹⁴⁰⁾

VIII

Teorijske osnove za nacionalni status i tretman Muslimana, date prije rata, našle su svoju adekvatnu primjenu u toku NOB-e. Nije bilo vremena, a ni potrebe za neke akademske rasprave, pa se ni pitanje nacionalnosti nije posebno raspravljalo niti teorijski razrađivalo.

Jedan rad iz perioda rata pod naslovom »Muslimansko pitanje« zaslужuje našu pažnju. Pisao ga je naš poznati marksistički teoretičar Veselin Masleša, a objavljen je u »Vojno-političkom pregledu«, broj 7. od 1942. godine. Rad je studiozno pisan i upravo zbog toga, po našem mišljenju, nije adekvatno izveden zaključak. Raspravljajući o postanku i razvitku »muslimanskog pitanja«, on polazi od činjenice da **Muslimani nisu posebna etnička grupa niti nacija**, jer nemaju objektivna svojstva nacije, pa prema tome ni subjektivno osjećanje sebe kao nacije. Obrazlažući svoj stav, Masleša napominje da time što Muslimani nemaju svoga jezika, niti specifične ekonomske povezanosti, kao i što ne žive na jednom neprekidnom i jedinstvenom teritoriju, ne mogu se smatrati posebnim etničkim subjektom. Za psihičke i kulturne osobine Muslimana ističe se da »su različite od srpskih i hrvatskih masa utoliko ukoliko su posljedica različitih vjeroispovijesti ili feudalnog razvitka«, što po njegovom mišljenju ne predstavlja »nikakvo nacionalno različite kvalitativne psihološke konstitucije«. Masleša govori o Muslimanima samo kao o vjerskoj i političkoj organizaciji. Pitanje nacionalne pripadnosti Muslimana i pitanje »srpske Bosne« — prema Masleši — srpska buržoazija je u staroj Jugoslaviji rješavala novcem uzetim, uglavnom, upravo iz Bosne. Masleša dalje zaključuje da »muslimansko pitanje« nije nacionalno pitanje, ali da je u staroj Jugoslaviji bilo vezano za nacionalnu politiku jugoslovenskih vlada.¹⁴¹⁾

Maslešini zaključci, barem u dijelu koji se odnosi na pitanje etničke posebnosti Muslimana, očito su bili u suprotnosti s političkom praksom KPJ, pa i opšte usvojenim teorijskim postavkama, koje su, na primjer, našle izraza u stavu Edvarda Kardelja, koji je 1938. godine pisao da Muslimani »sačinjavaju posebnu etničku grupu«.¹⁴²⁾

¹⁴⁰⁾ Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 154.

¹⁴¹⁾ Veselin Masleša, *Dela II*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1954, str. 151—166.

¹⁴²⁾ Edvard Kardelj - Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, »Kultura« Beograd, 1960, str. 104.

Mora se priznati da je Masleša ovo pitanje odveć šablonizirao. Postavivši šemu da etničke posebnosti nema bez posebnog jezika, teritorijalne kompaktnosti i ekonomske zajednice, on je Muslimanima negirao etničku posebnost. Ako bi, međutim, ovakvo šematizovano shvatanje primijenili i na druge etničke cjeline, neosporno oformljene, štaviše, kao nacije, a ne bi uzeli skupnost karakteristika u zavisnosti od datih uslova koje jednu etničku grupu čine nacijom, sigurno bismo se osvjedočili na kakvim je slabim temeljima ovakav jednostran pristup. Maslešin rad, štampan i kao brošura, odučarao je od usvojene prakse. Na kraju i Masleša ne negira neke osobenosti koje su uticale na konstituisanje Muslimana kao narodne kategorije, samo što pri tome ne povlači potrebne konsekvence. Masleša kao posebne osobenosti navodi: spajanje feudalnih privilegija i islama, težnja za političkom autonomijom BiH, politička organizovanost, osjećanje vjerske solidarnosti, specifičan vjerski interes, ugroženost Muslimana u staroj Jugoslaviji (»izazvani su sukobi Srba i Muslimana, organizovani manji pokolji muslimanskog živilja, vršene razne nepravde, nagovještavanje nove opasnosti za slobodu vere itd.« i pauperizacija muslimanskih masa.

Neposredno poslije objavljivanja Maslešinog rada, Rodoljub Čolaković je u aprilu 1943. godine napisao brošuru »Naši Muslimani i NOV«, koji je izdao Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu. Čolaković u ovome radu, za razliku od Masleše, ističe da su Muslimani posebna etnička cjelina i da ih u novoj bratskoj zajednici Južnih Slovena »niko neće goniti silom da budu što nisu, tj. Srbi ili Hrvati«.

O problemu nacionalnosti Muslimana govorio je i pisao Rodoljub Čolaković. Njegova razmatranja i istupi najviše su bili u vezi sa opštim razmatranjima političke problematike u Bosni i Hercegovini. Kao jedan od istaknutih partijskih funkcionera u toku NOR-a, konsekventno je sprovodio liniju i stav KPJ u odnosu na Muslimane, a svojim ličnim doprinosom obogaćivao oblike i načine u realizaciji partijske politike prema Muslimanima. Čolaković je u svim svojim usmenim i pismenim istupima u NOR-u zastupao stanovište da Muslimani u BiH predstavljaju posebnost u odnosu na Srbe i Hrvate i da su oni »posebna cjelina«, da Muslimani nisu Srbi ni Hrvati i da ih niko neće goniti da to budu. Dalje je značajno da Čolaković u svim svojim napisima Muslimane označava kao etnički individualitet i pisanjem velikog slova »M« (za razliku od religijskog pojma muslimana, koje se piše malim slovom »m«, analogno načinu pisanja pripadnika pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti.¹⁴³)

¹⁴³) Čolaković nije takvo stanovište zauzimao samo u toku NOR-a, kako je bilo i u svim drugim dokumentima tog vremena nego i u cjelokupnom poslijeratnom periodu, što kod drugih nije bio takav slučaj. Tako, na primjer, u svim knjigama *Zapisi iz narodnooslobodilačkog rata* u izdanju sarajevske »Svjetlosti« (od 1946—1952), kao i u ponovnom izdanju beogradske »Prosvete« (1956) Čolaković etnički pojam Musliman piše velikim slovom »M«. Ovaj momenat je značajan upravo iz razloga što se u poslijeratnom periodu dešava da pored ostalih propusta u odnosu na pitanje nacionalnosti Muslimana ima neodgovornog i potcjenjivačkog odnosa prema etničkoj individualnosti Muslimana što se ogleda u tendenciji poistovjećivanja etničkog i religioznog u Muslimana, i to pisanjem pojma Musliman isključivo malim slovom »m«, što je uz tendenciju »opredjeljivanja« Muslimana prema srpstvu ili hrvatstvu značilo negiranje etničkog individualiteta Muslimana i njihovo svodenje na vjersku grupaciju. Prema tome, pisanje etničkog pojma Musliman najmanje je pitanje pravopisnih pravila. To je u suštini političko pitanje. Dokle se u nerazumnim postupcima išlo prema poštovanju etničkog individualiteta Muslimana, mogu poslužiti i primjeri sa

Kad Rodoljub Čolaković govori o stanovništvu Bosne i Hercegovine, ističe da je riječ o narodima — Srbima, Hrvatima i Muslimanima, naglašavajući na taj način individualnost svakog naroda i njihovu ravnopravnost.¹⁴⁴⁾ Za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini Čolaković je smatrao kao neophodno da stalno ukazuje na potrebu razvijanja i učvršćivanja bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana, kao i njihove zajedničke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ističući ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda, Čolaković je redovno naglašavao da je BiH i srpska, i hrvatska, i muslimanska, da je ona zajednička, nedjeljiva domovina bosanskohercegovačkih naroda — Srba, Hrvata i Muslimana. U tom smislu prije formiranja ZAVNOBiH-a Čolaković, u ime PK KPJ za BiH u pismu Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu od 14. septembra 1943. godine, između ostalog, piše da je razvitak međunarodne situacije djelovao i na Muslimane tako da jedinice NOP slobodno prolaze kroz Čelić i Koraj (nekadašnja uporišta ustaša), dok ih u drugim selima istočne Bosne dočekuju kao prijatelje. Čolaković dalje nastavlja: »U muslimanski bataljon (to je začetak Muslimanske brigade) javljaju se Muslimani iz sela ovog kraja, ali još nema masovnog prilaznja Muslimana u NOV. Kao glavni zadatak među Muslimanima postavili smo: izolacija onih političkih špekulanata među Muslimanima koji se nisu kompromitovali za vrijeme ustaške vlasti, a koji sada nastoje da dočepaju vođstvo u svoje ruke kako bi iskoristili Muslimane u političkim pazarima sa velikosrpskom buržoazijom. Bez toga ne može biti aktivizacije Muslimana u našim redovima. Bez toga oni će da nas simpatišu, ali dalje od toga neće ići«. Što se tiče stvaranja ZAVNOBiH-a, Čolaković piše: »Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira ZAVNOBiH, o čemu smo već obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slavenskog Juga. U okviru opštih demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene BiH treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom autonomije bosanskog begovata.«¹⁴⁵⁾

Važno je Čolakovićevo izlaganje na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a (25. i 26. novembra 1943). U referatu o spoljnoj i unutrašnjoj političkoj situaciji Čolaković je, između ostalog, rekao da se stvara bratstvo i jedinstvo bosanskohercegovačkih naroda, i da u sve većem broju Muslimani i Hrvati pristupaju u NOV i pored rada četnika na raspirivanju mržnje između Srba i Muslimana i klanja nevinog muslimanskog stanovništva. Naglasio je da Musli-

dokumentima iz NOR-a u objavljenim knjigama poslije rata. Muslimani se u tim saopštenim dokumentima svugdje pišu malim slovom »m«, iako su u originalnim dokumentima napisani velikim slovom »M«. (Vid. Arhiv SR BiH, tom III, knj. 1, str. 11—12, 133—135, 150—151, kao i tom III, knj. 2, str. 9—10, 30—31, 36—37 i 274—275). Značajno je, međutim, pomenuti da se u prvim tomovima Arhiva KP BiH, izdatim 1950. godine, dokumenti prepisuju izvorno sa originala, pa se Muslimani svugdje pišu velikim slovom »M«, kao i Srbi i Hrvati. — Mi smo u ovome radu, bez obzira na poslijeratne oscilacije, dosljedno pisali veliko »M«, naravno tamo gdje je riječ o etničkoj kategoriji.

¹⁴⁴⁾ Rodoljub Čolaković, *Govori i članci*, knj. I, »Svjetlost«, Sarajevo 1960. str. 19, 103, 114—116, 125—127, 177, 246, 285—288, 315.

¹⁴⁵⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 1704.

mani samo stupanjem u NOV mogu »izvojevati sebi dostojno mjesto u bratskoj zajednici svih naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije«, te da treba i dalje ukazivati da je NOP u BiH isto onoliko hrvatski, koliko i srpski i muslimanski. U zaključcima ZAVNOBiH-a kao politički zadatak postavljeno je, između ostalog, mobilisanje još većeg broja boraca u prvom redu Muslimana i Hrvata i »snaženje oružanog bratstva među narodima Bosne i Hercegovine, koje je jedini zalag srećne budućnosti zajedničke domovine Srba, Hrvata i Muslimana«. ¹⁴⁶⁾

U predavanju »Zašto je Bosna i Hercegovina federalna jedinica«, održanom u Beogradu početkom 1945. godine, Čolaković je naglasio da će se Muslimanima u BiH, koji su nesumnjivo slovenske rase, »dati mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele«, kao i da je zauzet stav »da BiH nije ni srpska ni hrvatska, nego da je i srpska i hrvatska, a osim toga i muslimanska, — svih onih koji u njenim granicama žive«. ¹⁴⁷⁾

Svoje stanovište o nacionalnosti Muslimana Čolaković je iznio i na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (26, 27. i 28. aprila 1945). Tada je on, između ostalog, rekao da je u NOB u duhu demokratskih načela riješeno pitanje BiH koja »nije mogla biti dijeljena između Hrvatske i Srbije, ne samo zbog toga što su Srbi i Hrvati izmiješani na čitavoj teritoriji BiH nego što u njoj žive Muslimani, koji se još nisu svi nacionalno opredijelili. Svako cijepanje BiH oni bi s pravom osjetili kao nasilje nad sobom, kao uskraćivanje njima kao **čjelin**ih onih prava koja proističu iz našeg demokratizma za sve **narode** Jugoslavije, pa i za Muslimane. (...) Ravnopravni sa Srbima i Hrvatima, naša muslimanska braća od kojih niko neće praviti na silu ni Srbe ni Hrvate imaće najšire mogućnosti za svoj **ekonomski, politički i kulturni razvitak** (podvukao A. P.) i potpunu slobodu svog nacionalnog opredjeljivanja«. ¹⁴⁸⁾

O istom pitanju Čolaković je u načelnoj debati o nacrtu Ustava FNRJ (januara 1946) istakao da »nije bilo moguće priključiti BiH kao autonomnu pokrajinu ni Srbiji ni Hrvatskoj a da to ne izazove čitav niz sumnji i pitanja kod Srba, odnosno Hrvata. A pogotovu je to bilo nemoguće zbog bosansko-hercegovačkih Muslimana, koji bi takvim rješenjem bili lišeni svog osnovnog prava da se nacionalno opredjeljuju u potpunoj slobodi i ravnopravnosti«. Pri tome je naglasio slobodu nacionalnog razvoja bosanskih Srba i Hrvata i njihovih odnosa »sa Srbima i Hrvatima u dotičnim zemljama«. U vezi sa slobodnim nacionalnim razvojem bosanskohercegovačkih naroda, Čolaković je za Muslimane istakao: »Muslimani BiH, kao **posebna**, u svojoj ogromnoj većini nacionalno još neopredijeljena **slovenska etnička grupa** ravnopravni sa Srbima i Hrvatima moći će tek u našim društvenim uslovima da se slobodno razvijaju i nacionalno opredjeljuju. Niko im neće naturiti nacionalno ime; nikakve političke konjunktore ni političke kombinacije, ni račun ovog ili onog uskog kruga politikanata neće moći imati uticaja na njihov prirodan razvitak ka nacionalno mopedjeljenju« (podvukao A. P.). ¹⁴⁹⁾

¹⁴⁶⁾ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, str. 26—27.

¹⁴⁷⁾ Arhiv KP BiH, tom I, knj. 2, Sarajevo 1950, str. 437.

¹⁴⁸⁾ *Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, str. 23.

¹⁴⁹⁾ Rodoljub Čolaković, *Izabrani govori i članci*, »Svjetlost«, Sarajevo 1960. str. 127—128.

O istom problemu Čolaković je kasnije (1950) pisao da BiH nije postala narodna republika, ravnopravna sa ostalim na osnovu svog posebnog nacionalnog obilježja, jer »u njoj žive izmešani Srbi i Hrvati, delovi dvaju davno formiranih jugoslovenskih nacija, i bosanskohercegovački Muslimani, koji su slovenskog porekla, ali koji

Na prvi pogled, Čolakovići stavovi mogu se dvojako tumačiti kad je riječ o nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana. Međutim, za nas u tom pogledu nema dvojbe ako se svi ovi stavovi ogledaju u njihovom kontekstu. U odnosu na postojanje etničkog individualiteta Muslimana kao »cjeline« — »etničke grupe«, odnosno kao jednog od tri naroda u BiH, koji će, kako Čolaković kaže, imati najšire mogućnosti za svoj »ekonomski, politički i kulturni razvitak« u duhu nacionalne ravnopravnosti, nacionalnog samoodređenja i prava nacionalnog samoopredjeljenja svakog naroda — Čolakovići navodi — po našem mišljenju — ne daju povoda za dileme. Njegovi stavovi o nacionalnom pitanju i posebno o Muslimanima, smjeraju na pravo Muslimana na samoodređenje i samoopredjeljenje, što podrazumijeva i pravo na puno i slobodno izjašnjavanje o pripadnosti muslimanskoj etničkoj zajednici. Riječ je upravo o priznavanju onoga što je Muslimanima u staroj Jugoslaviji, kao i za vrijeme okupacije, bilo onemogućeno, neovisno od toga što su i tada egzistirali kao poseban individualitet u odnosu na bosanske Srbe i Hrvate.

U svojoj osnovi istovjetne su i koncepcije koje je iznio drug Đuro Pucar - Stari na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Tada je on izjavio: »Može se slobodno reći da su sva **tri naroda** u BiH vodila skoro uvijek samostalno svoju političku borbu, a politikom okupatora, koji je vjekovima sjedio na grbači naroda, ta borba nije nikada bila opštesbosansko-hercegovačka, nikad ona nije mogla dobiti potporu i solidarnost svih naroda unutar BiH«. U daljem izlaganju, osvrćući se na osjećanje muslimanske posebnosti, Đuro Pucar je rekao: »Kod Muslimana je počeo proces orijentacije prema Narodnooslobodilačkom pokretu i može se slobodno reći da je ogromna većina muslimanskih masa orijentisana prema nama. Ta svijest nije još rezultat dubokog demokratskog raspoloženja muslimanskih masa, koliko jedno specifično raspoloženje koje počiva na uvjerenju, da NOP jedini može da spasi Muslimane iz teške situacije u kojoj su se dosad nalazili. Jednim organizovanim političkim radom, kao i stvaranjem demokratskog političkog voćstva među Muslimanima, proces podizanja demokratske političke svijesti muslimanskih masa brzo bi otpočeo. Danas je očigledan raspad Jugoslovenske muslimanske organizacije, kao što je očigledna kompromitacija voćstva te stranke u očima muslimanskih masa. Ali ima jedna činjenica koja koči bržu orijentaciju Muslimana prema nama, a ta je, da su Muslimani svojim istorijsko-društvenim

su u većini nacionalno neopredeljeni. (...) Podeliti BiH između Srbije i Hrvatske bilo je nemoguće zbog izmešanosti stanovništva. Isto tako bilo je nemoguće priključiti je kao autonomnu pokrajinu bilo Srbiji, bilo Hrvatskoj, a da to ne izazove niz sumnji i pitanja kod Hrvata, odnosno Srba, a pogotovu takvo rešenje bilo je nemoguće zbog Muslimana, koji predstavljaju znatan deo stanovništva BiH, jer bi oni u takvom rešenju mogli videti pokušaj da se vrši izvestan pirtisak na njih u pogledu nacionalnog opredeljivanja. Prilikom rešavanja položaja BiH u jugoslovenskoj federaciji tražilo se i našlo rešenje koje će prvo, zadovoljavati njeno stanovništvo, drugo, onemogućavati svaki pokušaj izazivanja nepoverenja između Srba i Hrvata i treće, dati mogućnost Muslimanima da se slobodno nacionalno opredele«. (R. Čolaković, *Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, Komunist*, br 4—5 od 1950, str. 50—60). U ovom smislu je Čolaković govorio i na Osnivačkom kongresu KP BiH. Tada je on, između ostalog, rekao: »Osim toga ostaje pitanje bosanskohercegovačkih Muslimana, koji predstavljaju znatan dio stanovništva BiH, a koje je srpska i hrvatska buržoazija proglašavala Srbima odnosno Hrvatima, ne pitajući ih šta oni sami o tome misle i osjećaju. Ovakvim rješenjem (federalna BiH, A.P.) za naše Muslimane stvorena je atmosfera u kojoj se mogu potpuno slobodno nacionalno opredjeljivati.« (R. Čolaković, *Izabrani govori i članci*, str. 289.)

položajem i političkim vaspitanjem za vrijeme Jugoslavije razvili izvjesne sposobnosti koje su nevjerovatno učvrstile kod njih osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline. (...) Pošto do danas nije formirano neko muslimansko voćstvo unutar Narodnooslobodilačkog pokreta, to dobar dio muslimanskih masa, zbog svoje političke zaostalosti, ne vidi u NOP-u garanciju da će njihova ravnopravnost sa ostalim narodima biti obezbijeđena. (...) A mi u NOP imamo Muslimane ugledne i cijenjene ljude u svojim mjestima i krajevima, koji bi, ako bi radili organizovanije, mogli da pojačaju još više prilazak Muslimana našem pokretu. Stoga se nameće potreba da se u okviru Narodnooslobodilačke fronte BiH stvori neki muslimanski politički odbor koji bi imao autoriteta među Muslimanima i koji bi, kao takav, mogao da utiče na veći priliv Muslimana u naše redove. Takav bi odbor bio garancija u očima jednog dobrog dijela muslimanskih masa da će njihova borba biti krunisana uspjehom«.¹⁵⁰⁾

IX

Sa stanovišta nacionalnih odnosa u BiH i osobito u vezi sa pitanjem nacionalnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana, interesantno je reagiranje u toku NOR-a njemačkih i italijanskih okupatora o tom pitanju. Nije potrebno detaljnije govoriti o stavovima domaćih izdajnika i slugu okupatora — četnika i ustaša prema Muslimanima. Veoma su poznate činjenice da su četnici Muslimane tretirali kao Turke i da im je bio cilj da ih potpuno likvidiraju iz naših krajeva.¹⁵¹⁾ Ustaše su, međutim, naročito u početku okupacije, Muslimane proglasili Hrvatima izjavljujući da su oni »najčistiji dio«, »cvijeće«, hrvatskog naroda i slično.¹⁵²⁾ No, politička praksa je bila u suštoj protivnosti s ovim deklaracijama: pokušajima da stvore što veći jaz između Muslimana i Srba, kao i sistematskim progonima, stvarno su išli za uništenjem Muslimana. Kako ustaše, tako su i četnici negirali etnički individualitet Muslimana, nastavljajući u potpunosti politiku velikosrpske i velikohrvatske buržoazije iz stare Jugoslavije. Naravno, takva politika četnika i ustaša i svih drugih nacionalističkih i šovinističkih elemenata iz redova Srba i Hrvata bila je, u stvari, i politika okupatora Nijemaca i Italijana. Oni su takvu politiku inaugurisali, jer je dovođila do raspirivanja nacionalističke mržnje, pomoću koje je, pored ostalih mjera, pokušavao ostvariti svoje okupatorske namjere i ciljeve. Međutim, kako su takvu politiku ubrzo uočili i Srbi, i Muslimani i Hrvati kao i to da ona vodi propasti i srpskog i muslimanskog i hrvatskog naroda, to se počelo stvarati oružano bratstvo i jedinstvo srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Svakako, u tome najveća zasluga pripada KPJ, koja je svjesnom i stalnom političkom akcijom objašnjavala namjere okupatora i ukazivala na pravi put ka nacionalnoj slobodi, jednakosti i jedinstvu Srba, Muslimana i Hrvata u

¹⁵⁰⁾ *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, str. 18, 22 i 23.

¹⁵¹⁾ Beogradski odbor pokreta Draže Mihailovića u svom programu je u ljeto 1941. godine u tački II pod brojem 5 unio: »Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa...« (AVII, VK-V-8, Pismo Draže Mihailovića Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću od 20. XII 1941. Citirano prema: Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, IDN — Odjeljenje za istorijske nauke, Beograd 1952, str. 74—77). Upor. *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knj. I, Beograd 1945.

¹⁵²⁾ Vid. Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, str. 51.

zajedničkoj i nedjeljivoj BiH u sastavu jugoslovenske demokratske društvene zajednice. Sve veće učešće svih naših naroda u NOP i uspjesi koje su svakodnevno postizali navodili su, prvenstveno okupatore — Nijemce i Italijane, samo na taktički nove poteze prema narodima BiH u cilju pasivizacije srpskih, muslimanskih i hrvatskih masa prema NOP-u i njihovom angažovanju na strani okupatora, bilo direktno u okupatorskim vojnim jedinicama ili vojnim jedinicama kvislinga ili na drugi način. U takvim nastojanjima, na primjer, Italijani, pored ostalog, jedno vrijeme istupaju sa stavovima da Muslimani predstavljaju posebnu narodnu grupu, što ustaškim vlastima predstavlja poseban problem.¹⁵³⁾ Što se tiče nacionalnog tretmana Muslimana, slična je bila i politika Nijemaca koji, na određen način, među muslimanskim građanskim političarima u određenoj mjeri podražavaju ideju »stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine kao 'gau' u okviru Njemačkog Rajha«. Čak su se Nijemci u vezi s tim pobrinuli da iniciraju pisanje nekih stručnih radova, prema kojima u BiH »žive tri naroda i da su Muslimani, prema tome, poseban narod«.¹⁵⁴⁾ Ovakva i slična nastojanja Nijemaca i Italijana nisu imala uspjeha zahvaljujući ispravnoj politici KPJ u oblasti nacionalnih odnosa.

X

Kao istinski borac za nacionalnu ravnopravnost, Komunistička partija se i u nacionalnom pitanju Muslimana afirmisala po svojoj djelotvornoj marksističkoj realizaciji i uvažavanju postojećih specifičnosti. Uostalom, već sama činjenica da su Muslimani u političkoj praksi u toku revolucije imali ravnopravan tretman implicitno pretpostavlja uvažavanje muslimanske posebnosti.

Evidentna je činjenica da je poslije oslobođenja bilo izvjesnog odstupanja od jasnih stavova i proklamovane politike KPJ u pitanju nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana. Bilo je i tendencija koje znače odstupanje od ranije proklamovanih i u praksi sprovedenih stavova. One su se posebno izrazile u insistiranju na nacionalnom »opredjeljivanju« Muslimana.¹⁵⁵⁾ Rezultati tog insistiranja bili su minimalni. Veoma mali broj Muslimana opredijelio se za srpsku, odnosno hrvatsku naciju, dok se ogromna većina, odbijajući nacionalno izjašnjavanje, deklarirala kao »Jugoslaveni« ili ko »neopredijeljeni«. I to je, u stvari, bila afirmacija etničkog individuali-

¹⁵³⁾ Zbornik NOR-a, tom IV. knj. 2, dok. 193, str. 538.

¹⁵⁴⁾ Dževad Juzbašić, *Nekoliko primjedaba i razmišljanja o Pregledu istorije SKJ, Prilozi IRP Sarajevo*, br. 1, od 1965, str. 399—400. Upor. Rasim Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XVI, 1965.

¹⁵⁵⁾ Za razliku od perioda narodnooslobodilačkog rata, kada se gotovo u svim pitanjima zajedničke borbe naših naroda, pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca obuhvataju i Muslimani, kao nacionalni individualitet i ravnopravan faktor, interesantno je, na primjer, da se to ne čini u poslijeratnom periodu, čak i nasuprot činjenici da su Muslimani u socijalističkoj zajednici doživjeli ne samo društveni, ekonomski, socijalni, kulturni i politički veoma jak i relativno brz razvoj nego su istovremeno doživjeli i nacionalnu afirmaciju kao narod ravnopravan sa ostalim narodima i narodnostima u našem socijalističkom društvu. U ovom smislu je karakterističan Program Saveza komunista Jugoslavije (april 1958) u kome se bosanskohercegovački Muslimani uopšte ne spominju, pa ni u poglavlju posvećenom odnosima među narodima Jugoslavije, gdje se ističe da je jedinstvo Jugoslavije moguće »jedino na osnovu slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti, Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i nacionalnih manjina«. (Glava VIII).

teta Muslimana, ali samo iskazana na tada jedino mogući način. Da se putem nacionalne »neopredijeljenosti« izražavala etnička posebnost Muslimana, najbolje ilustruje podatak iz popisa 1961. godine, prema kome se, za razliku od ranijeg popisa iz 1953. godine, u Bosni i Hercegovini najviše Muslimana izjasnilo kao Muslimani u etničkom smislu.¹⁵⁶⁾ Šta je sve prouzrokovalo insistiranje na nacionalnom »opredjeljenju« Muslimana, koliko su i kakva bila odstupanja od stavova Partije, kakve su bile sve slabosti i do kakvih je sve posljedica to dovodilo analizirano je na Šestom plenumu CK SK BiH 1963. godine,¹⁵⁷ zatim na Četvrtom kongresu SK BiH 1965. godine¹⁵⁸⁾ i naročito na Sedamnaestoj sjednici CK SK BiH u februaru 1968. godine, na kojoj je raspravljano o aktivnosti Saveza komunista na unapređivanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa.¹⁵⁹⁾ O navedenim pitanjima izneseno je mišljenje u referatu povodom proslave trideset godina od Pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, podnesenom na svečanoj sjednici CK SK BiH u Mostaru 12. jula 1968. godine. Tom prilikom Uglješa Danilović je, govoreći o politici Partije u oblasti međunacionalnih odnosa, između ostalog, naglasio: »Slabost je što mi ta pitanja nismo ranije temeljitije razmatrali, i sa teoretskog stanovišta, pri čemu bi se sigurno izbjegle i neke greške koje su nam se ranije potkrale. Naime, očividno je greška nas komunista u Bosni i Her-

¹⁵⁶⁾ U Bosni i Hercegovini je 1948. godine bilo 778.403, a 1953. godine 891.800 nacionalno »neopredijeljenih« Muslimana. 1961. godine bilo je 842.954 Muslimana u etničkom smislu (Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva 1953, knjiga VIII — narodnost i maternji jezik — Beograd 1959, str. XXII i XXIII i Statistički bilten — Stanovništvo i domaćinstva — osnovne strukture prema popisu 1961, Beograd novembar 1962, str. 13). — Muslimani koji su se, dakle, 1953. izjasnili kao »neopredijeljeni« (a bilo je među »neopredijeljenim« i pripadnika drugih nacija i narodnosti), godine 1961. — kada im se pružila prilika — tako reći u cjelini su se »opredijehli« kao Muslimani u etničkom smislu.

¹⁵⁷⁾ Na Šestom plenumu CK SKBiH u martu 1963. godine, između ostalog je izneseno: »Niz teškoća i zabuna u redovima Muslimana unijela je teza o opredjeljivanju Muslimana u pravcu Srba ili Hrvata, koja je dominirala do prije nekoliko godina. Zamisao o opredjeljivanju Muslimana nije imala nikakvog naučnog osnova. To potvrđuje i naše poslijeratno iskustvo u vezi sa opredjeljivanjem Muslimana prilikom popisa stanovništva«. Također »su naučno neosnovana i politički štetna takva shvatanja koja u nacionalnoj opredijeljenosti Muslimana kao Srba ili Hrvata vide izraz progressa prema osjećaju pripadnosti muslimanskoj (etničkoj, A. P.) zajednici«. (VI plenum Centralnog komiteta SK BiH, Sarajevo 1963, str. 37 i 14).

¹⁵⁸⁾ U »Izveštaju o radu Centralnog komiteta i Revizione komisije SK BiH u periodu između III i IV Kongresa«, pored ostalog, stoji: »Praksa nepravilnog iskazivanja nacionalne pripadnosti u raznim statistikama, forsiranje opredjeljivanja Muslimana kao Srba ili Hrvata, odnosno »neopredijeljenih« izazvala je negativne političke posljedice na planu međunacionalnih odnosa. (...) VI plenum je također zauzeo stav da su naučno neosnovana i politički štetna shvatanja koja forsiraju nacionalno opredjeljivanje Muslimana kao Srba ili kao Hrvata. Centralni komitet je ukazao da se u suštini radi o ravnopravnosti Muslimana u odnosu na Srbe i Hrvate, te prema tome naša zajednica obezbjeđuje potpuno slobodan i ravnopravan život Muslimana u okviru naše Republike i jugoslovenske zajednice« (Sarajevo 1963, str. 75—76).

¹⁵⁹⁾ Poslije XVII sjednice CK SKBiH u februaru 1968. godine u Zaključcima o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje, između ostalog, konstatuje se: »Sloboda ličnosti u ispoljavanju nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan je od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda. Praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazivalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su *Muslimani poseban narod*«. (Podvukao (A. P.) *Oslobođenje* od 18. maja 1968. godine, str. 6.

cegovini što smo dozvolili da se svojevremeno neprimetno uvuče u našu praksu čisto buržoasko stanovište da Muslimani treba obavezno da se opredele kao Srbi ili Hrvati. To je značilo prisiliti jedan narod da se izjasni po buržoaskom receptu. Međutim, ja mogu da tvrdim da se nikada, ni u jednom partijskom dokumentu, ni u jednom partijskom letku nije pravila razlika u položaju i pravima između Muslimana, Srba i Hrvata. U tom pogledu našoj Partiji nema se šta zameriti. Ali je činjenica da smo iz opravdane težnje za jedinstvom u našoj mirnodopskoj praksi ponekad zanemarivali i postojeće razlike i nacionalna osećanja i pravili praktične propuste u tom pogledu.¹⁰⁰⁾

Summary

The Communist Party of Yugoslavia has recognized a special ethnic individuality to Moslems of Bosnia and Herzegovina since 1938; their individuality has been more fully affirmed in the course of the peoples' liberation war when Moslems were treated equally with Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia as a whole.

In this respect the attitude of the Central Committee of CPY and especially of its general secretary, Josip Broz - Tito and then of the Province Committee for Bosnia and Herzegovina and its distinguished officials as well as the attitude of other political organizations and the units of the Peoples' Liberating Army, is very clear and precise. In their numerous statements and announcements, decisions and other documents it has always been pointed out that Moslems have an equal part with the other peoples in the struggle for the common cause, recognized their ethnic peculiarity.

The CPY, counting with the real situation in the national relationships, adapted the methods which best suited the aim to attract all the peoples to PLM in the struggle for national freedom, self-commitment and equality, taking into account all national specificity, idiosyncrasy individuality and the right of each nation to national selfcommitment. The permanent care of the CPY for realization on national equality in the Peoples' Liberation War and in this connection permanent care for strengthening of brotherhood-unity among the peoples of Yugoslavia had a favourable effect on the vast masses of people who began to join the PLM in ever greater numbers. This was also the case with the Bosnian-Herzegovinian Moslems.

Respect for the national peculiarities of Moslems for instance manifests itself among other things in the fact that from the very first days of the peoples uprising there pervaded the attitude to organize separate Moslem units of the Peoples Liberation army, side by side with the units which consisted of Serbs, Moslems, Croats and other peoples and national minorities of Bosnia and Herzegovina. Thus in the ranks of PLA there were organized Moslem squads, Platoons, regements and battalions and then brigades and even the so called Moslem divisions, as the Unska operational group was usually called. The common characteristic of the Moslem units consists in the fact that they all have a national stamp; that they were organized on the whole territory of Bosnia and Herzegovina; that the commanding staff were communist-Moslems; and finally that they had the same aim as the other units of PLA. The aim of organizing special Moslem units was to attract Moslem masses to PLM, counting with their ethnic peculiarities, Formation and especially armed and political activities of the Moslem partisan units, therefore, quickened a mass flow of Moslems to PLA.

Bearing in mind the specificities of the social and economic political and cultural, and even the national development of Moslems as a specific ethnic community, the Communist Party of Yugoslavia was sometimes inclined to form separate Moslem youth organizations in certain areas which would act as a part of the Unified League of the Anti-fascist Youth of Yugoslavia.

¹⁰⁰⁾ *Borba* od 13. VII 1968, str. 3.

In the post-war political practice, there were certain deviations from the proclaimed policy of CPY concerning the nationality of the Moslems of Bosnia and Herzegovina. That is the reason why the Central Committee of the Communist League of Bosnia and Herzegovina once more, in February 1968, pointed out the need of consequent recognition of the ethnic peculiarity of the Moslems of Bosnia and Herzegovina, pointing out that »the present-day socialist practice furnishes evidence that the Moslems are a separate people«.